

Stolpersteine – Vossenlaan 28, Nijmegen

Leentje Cohen (Zutphen, 4 oktober 1888) [Leen, Lena]

Jacob Levitus (Groningen, 31 juli 1894) [ook: Jaap]

Henriëtte Levitus (Nijmegen, 16 juni 1920) [Hannie, Han]

Yvonne Levitus (Nijmegen, 3 september 1928)

Jacob de Jong (Nijmegen, 6 februari 1915) [Jaap]

Onderstaand artikel schreven we vanwege de legging op 19 april 2023 van vijf Stolpersteine bij dit pand.¹

Auteurs: Leo van den Munkhof en Willem Oosterbaan, tweede versie, maart 2023. In deze tweede versie zijn in een eerste bijlage (p.76 e.v.) tal van foto's toegevoegd en in een tweede bijlage (p.101 e.v.) scans van briefkaarten, met name uit de onderduik.

De Eerste Nijmeegse Fruit- en IJssalon

Op 14 juni 1918 trouwt Leentje Cohen (Lena) in haar woonplaats Nijmegen met Jacob (Jaap) Levitus uit Groningen en precies twee dagen later openen ze op de Grote Markt 38 een zaak in fruit en ijs onder de naam: 'De Eerste Nijmeegse Fruit en IJssalon'.²

Leentje en Jacob hadden elkaar in Amsterdam leren kennen: Jacob was in 1916 vanuit Den Haag daarheen verhuisd en Leentje kwam er in 1910 vanuit Nijmegen. Beiden laten zij zich halverwege oktober 1917 overschrijven naar Nijmegen. Jacob liet zich toen nog even registreren op het adres Grote Markt 29, waar Eliazer Glaser en Reintje Sanders hun bakkerij hadden en waar ook de latere bakker Aäron de Vries inwoonde. Leentje ging weer bij haar ouders wonen op Jacob Canisstraat 31a. Bijzonder is dat zij zich toen al als niet-religieus liet registreren. Niet lang daarna huren ze samen het pand Grote Markt 38.

¹ Wij danken Lennie de Lange en Nicolette Balledux hartelijk voor de gesprekken en voor het ter beschikking stellen van vele foto's en documenten.

² Gelders Archief, Kamer van Koophandel 1035, inv.nr.249. In de plaatselijke pers verschenen vanaf toen heel vaak advertenties van de zaak, zoals we er hier enkele afbeeldingen.

NIUW!

In de **EERSTE NIJMEEGSCHE**
✧ FRUIT- EN IJSSALON ✧
GROOTE MARKT 38

is gelegenheid alle soorten Fruit te eten

Salon voor **ALCOHOLVRIJE DRANKEN.**
IJS 20 cent per portie.

De grootste sortering **BONBONS.**

Voorts: Sinaasappelen, Perziken, Meloenen
Pruimen, Frambozen en Bessen.

FRACHT-DRUIVEN 11,25 per pond.

AANBEVEELD J. LEVITUS.

NIUW!

Gelderlander 27 juli 1918

A.s. Zaterdagmiddag 2 uur

OPENING

DER

AMERICAN LUNCHROOM

J. LEVITUS

GROOTE MARKT 37 : TELEFOON 2295 (Halte Tram).

Afdeling Banketbakkerij	Afd. Zeldzamenheden	Afd. Chocolaterie
Extr. Amsterdamsche Banket en Opzake Bakkerijen Extr. Kransjes, Dooftjes, Vierde Kransjes, Schermbakjes, Wasser Pastjes, gouden en zilverkleurige Suikervan, Amstelblik Extr. verhuurderij Banket Extr. Bakkerijen Extr. Extr.	Sluisbakerij, Nieuw en Perzisch, Huisstijlen, Huisstijlen, Eigengemaakte dekenen en Lomboken, Smeetsen, Bakken, Extr. en koken Amsterdams, Extr. Extr.	Bakken, Pagnen, Bakken, Suikervan, Pasta, etc. Extr. Extr., Extr. Extr. en Pasta-waren, etc. etc. etc. Extr. Extr. Extr. Extr. en Extr. Extr. Extr. Extr. en Extr. Extr. Extr. Extr. en

Al onze artikelen zijn van de beste grondstoffen vervaardigd.

MODERNE ELECTRISCHE BANKETBAKKERIJ.

Gelderlander 1 juli 1921, opening 2 juli

Nog op dit adres wordt Henriëtte (Hannie) geboren in juni 1920. In 1921 verhuist de zaak naar Grote Markt 37. Jacob en Leentje kochten het pand van de erfgenamen van de weduwe Reniers-Holthaus. Tot dan zat er apotheek Geerlings.

Je kon er ijs eten, gebak, amandelen, koffie drinken, bier, limonade. Het geheel was licht ingericht met rieten stoeltjes. Boterkoek was er, maar er werden ook kroketten geserveerd.

In 1926 breekt er een flinke brand uit in het pand, dat aan de achterkant veel breder is dan aan de voorkant en achter belendende percelen doorloopt. Leentje, Jacob en hun zesjarige dochter Hannie klimmen via aan elkaar geknoopte lakens naar beneden. De dienstbode

Nelly Arens uit Lent raakt flink gewond wanneer zij naar beneden springt. Het vuur was het eerste opgemerkt door Auguste Bär, de vrouw van Salomon Busnac.³ Zij hadden toen al de flinke meubelwinkel naast de zaak van Cohen en Levitus. Hoewel er achterin veel schade was, draait alles al weer na zes dagen als vanouds – in de tussenliggende dagen konden de klanten natuurlijk ook terecht op Willemsweg 43, waar ze een tijdlang een filiaal hadden.

De automatiek van de zaak was een van de eerste in Nederland. In Berlijn waren ze er al vanaf circa 1892, maar in Nederland opende de eerste in 1931 in Amsterdam. Die van Levitus werd gebruikt vanaf begin september 1934. We denken dat Hannie op deze foto poseert. [Foto: RAN]

**Bezoekt tijdens de Kermis
De Eerste Nijm. Automatiek Hall**

Deel in de nacht verkrijgbaar lekkers tegen 10 en 25 ct
Gezond, vers, en lekker.

Gebakken Kip	Wienersnack	5
5 Croque-monsieur	Schokolade	5
5 Moutardentjes	Wienersnack	5
5 Appelsapen	Kerststapels	5
5 Kervelsoep	Wienersnack	5
1 heel Gebak		

Broodje met Boterham 10 ct.
Voor de Kermis, (Kermis) en
Nacht groot met deze heerlijke lekkers. Houdt het
mandje, 5 verschillende smaken - 25 ct, met 10 ct.

Bakkerij J. LEVITUS
Groote Markt 37.

Links is de automatiek ook nog te zien. Rechts van de lunchroom zat in de loop van de jaren '30 het reisbureau Centropa en rechts daarvan hotel De Pauw (na de oorlog Atlanta), tevens café en lunchroom.

³ Zie o.a. de Gelderlander, 8 november 1926 en Niessen, W., *De lunchroom van Jacob Levitus aan de Grote Markt*; in: Nijmeegs Katern 9 (1995) nr.1, 2-4 en: Niessen, W., *Met een uitgang aan de Kriekenbeek*. Over Busnac, zie de Namenlijst op deze site onder de ingang WIE.

Poseren voor café-restaurant De Pauw, Grote Markt 40

Marktdag [Foto: RAN]

Circa 1932. Naast de zaak van Levitus aan één kant de meubelzaak van Busnac. Mogelijk zwaait Yvonne vanuit het raam boven. Waar Van Dungen filiaal zit, was Levitus gevestigd van 1918 tot 1921. Op de foto hierboven is er markt voor hun zaak. [Foto: RAN]

Hannie aan de xylofoon

De zaak liep dus goed rond 1930 en dat bleef zo, lijkt het, in de jaren 30. De Benedenstad is wel aan het verpauperen, er komt minder verkeer door de Grotestraat na de opheffing van het veer, maar de zaken aan de Grote Markt lijken te blijven draaien. Yvonne vertelt er later over: “Het was een volkszaak, een grote zaak met veel personeel. En mijn vader en moeder werkten er ontzettend hard in. (...) Ik vond zelf dat ik een heerlijke tijd heb gehad, ik was

ontzettend, trouwens mijn zuster ook, aan mijn ouders gebonden. Bijna verslaafd. We konden absoluut niet van huis weg. (...) Mijn moeder was eigenlijk een toneelspeelster voordat ze trouwde, ik weet eigenlijk niet of ze dat zo leuk heeft gevonden, die bakkerij, ze heeft er vreselijk hard moeten werken. Ik herinner me dat ze op zondagochtend de Berliner Bollen bakte, want we waren 's zondags ook open. En dat ze daar boven stond te huilen, ze vond dat niet prettig.”⁴

Terrasjes op de Grote Markt bij de zaak van Levitus en bij De Pauw. Op de achtergrond de Poort van Kleef, hier vernoemd naar de eigenaar Dina Fraij.

⁴ Het gaat hier om een interview met Yvonne Levitus in het kader van het project *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* (nu USC Shoah Foundation Institute), ook wel Spielberg-Foundation genoemd. Ron Hijman interviewde Yvonne op 27 juli 1995. Het was een lang interview van ruim drie-en-een-half uur in het Nederlands. We citeren in dit artikel meerdere malen uit dit interview.

Leentje, haar achtergrond en haar verwanten

Familiefoto gemaakt van de familie Cohen, de verwanten dus van Leentje, op de Grote Markt bij een verjaardagsfeest, mogelijk in 1932. In het midden oma Gobes, die lange tijd bij Jacob en Leentje inwoonde, en rechts achter haar Leentje. Op de foto bovenaan van links naar rechts: 1. de man van Esther, Carl Gerrebrands (Karel); 2. Esther; 3. Judik Drielsma, de vrouw van Philip, de toen al overleden broer van Lena; 4. Lena (Leentje) Cohen; 5. de broer van Lena, Nathan; 6. Marie Speijer, de vrouw van Nathan; 7. Adriana Krijgsman (Jannie), de vrouw van Hijman; 8. Hijman, broer van Lena. Middelste rij van links naar rechts: 9 Jacob Levitus; 10. 'de oude tante Saar'; 11. 'oma' (Mietje Gobes); 12. Saar, de zus van Lena; 13 Joseph Piller (Jopie), man van Saar. Onderste rij van links naar rechts: 14. Leo Cohen, zoon van Philip Cohen en Judik Drielsma; 15. Karla Piller, dochter van Saar; 16. Yvonne; 17. Hannie; 18. Leo Piller, zoon van Saar en Jopie Piller. Van hen komen Judik (3), Lena (4), Jacob (9), Jopie (13), Leo (14) en Leo (18) om in de Shoah, evenals de 'oude tante Saar'. Het gaat hier om de zus van Mietje Gobes. Saar (Amsterdam, 7 juli 1865) was op dat moment gehuwd met de in 1937 overleden Emanuel Valensa; ze kregen samen de tweeling Michael en Jeanette. Ook zij worden vermoord. Saar komt om in Kamp Bergen-Belsen. Ook een andere zus van Mietje, Schoontje Gobes (geb. 1867), komt om in de Shoah.

Eigenlijk kwam Leentje uit een armoedig gezin. Yvonne vertelt: "Mijn grootmoeder had dertien kinderen en die waren allemaal vreselijk arm, de een nog erger dan de ander, behalve mijn moeder, die was goed getrouwd en die zaak deed het geweldig." De ouders van Leentje woonden eerder in Amsterdam, ze waren getrouwd in die stad op 22 november 1876. Haar vader Leendert wordt er met het beroep 'werkman' geregistreerd. Een jaar of zeven later gaan ze in Enschede wonen en in 1886 in Zutphen, waar Leentje geboren wordt op de Frankensteeg. Het paar had geen dertien kinderen, maar tien. Voordat Leentje geboren werd, kregen Leendert Cohen en Mietje Gobes al zes kinderen, maar een ook Leentje geheten dochter overleed al voor ze vier jaar was. Leentje groeit op met vijf oudere broers en zussen, de oudste was Jacob (1875). Na Leentje volgen er nog drie kinderen, de jongste was Esther. Ze blijven in Zutphen tot 1905, dan opent Leendert een groente- en fruitzaak in Nijmegen op Jacob Canisstraat 51, later omgenummerd naar 41. Toen Leendert

in 1920 overleed, werd de zaak nog enkele jaren voortgezet door Sara, de zus van Leentje, met haar man Joseph Piller (Jopie). Ze hadden twee kinderen, Leo en Karla.

Joseph Piller (l); Hartog Cohen (m); Leentje en twee zussen en hun moeder.

Alle broers en zussen van Leentje vertrekken in die jaren uit Nijmegen: naar Arnhem, naar Amsterdam, Leeuwarden en München. Alleen Sara en Joseph vertrekken wat later. Mietje Gobes, de moeder, bleef bij hen wonen totdat zij in 1929 besloten weer naar Amsterdam terug te keren. Ook daar blijven zij in fruit handelen, onder meer als marktkooplui. Ook Nathan, Hijman, Hartog, Philip en Rachel handelen in fruit en groente; alleen Leentje en haar zus Sara laten zich vóór hun huwelijk registreren als 'naaister'.

Na de sluiting van de winkel aan de Jacob Canisstraat in Nijmegen gaat Mietje bij haar dochter Leentje en haar man Jacob aan de Grote Markt wonen. Yvonne zegt: "Die zat aan het raam en daar was ik dol op en zij was dol op mij. Ik zat op een krukje aan haar voeten." En: "Als ik piano speelde, dan zei zij: 'ssst, het kind speelt'."

Jacob, zijn achtergrond en zijn verwanten

Terwijl veel verwanten van Leentje dus handelden in groente en fruit, groeide Jacob Levitus op met brood en banket. Zijn ouders Jetje Goudsmit en Levie Levitus hadden een bakkerij in Groningen, eerst waarschijnlijk aan de Poelestraat. Later samen met hun zoon David en schoondochter Klara Minco aan de Folkingestraat.⁵

De jongste dochter, Margaretha, trouwde in 1923 met Salomon Kroon, handelaar in schoolartikelen, en zij verhuisden in 1927 naar Amsterdam. De drie jaar oudere dochter Hinderika ging twee jaar later ook naar Amsterdam en ging bij haar zus, diens man en kinderen wonen op Zuider Amstellaan 96 III, later op nummer 244 III. Zij was costumière. Terwijl het gezin Levitus in augustus door Frankrijk zwierf, waarover verderop meer, werden

⁵ Zeker is dat zowel vader Levie als zoon David al in 1922 een zaak bij de Kamer voor Koophandel laten registreren: L. Levitus; Brood- & Banketbakkerij, Chocolaterie D. Levitus, 1922 - 1943; Zie Groningen Archief, 1972 Handelsregister Kamer van Koophandel Groningen, 2003533. Zeker is dat Levie vergunning had voor een bakkerij aan de Poelestraat 47 en dat David zo'n vergunning kreeg voor een bedrijf aan de Folkingestraat. Wij hebben verder geen onderzoek gedaan in het Archief van Groningen, waar men meent sommige hier van belang zijnde stukken als 'niet-openbaar' te kunnen classificeren tot het jaar 2200.

Margaretha en Hinderika, de twee zussen van Jacob, zijn waarschijnlijk op 6 augustus 1942 in Amsterdam opgepakt en al snel erna gedeporteerd.⁶ Er was geen familie meer over.

Jetje Goudsmit, Jacobs moeder, was overleden op 9 februari 1922 om half tien 's avonds, pas 59 jaar oud. We veronderstellen dat zij overleed toen zij op bezoek was in Nijmegen. Haar zoon Jacob deed de aangifte in deze stad. Vader Levie zou 18 jaar later overlijden, in Groningen.

De enige broer van Jacob, David, was in augustus 1926 getrouwd met Klara Minco van de Bisschopstraat 25 in Oldenzaal. Klara was de zus van David Minco, die toen nog met zijn vrouw en zijn zoon Nathan in Hengelo woonde. Dezen zouden in 1928 verhuizen naar Nijmegen.⁷

David Levitus en Klara Minco hadden samen ook een banketbakkerij, in ieder geval op Folkingestraat 47 in Groningen, waar hun zoon Louis werd geboren. Hij zat hoogstwaarschijnlijk vanaf midden 1942 in een zogeheten Joods werkkamp. Hij werd op 3 oktober naar Westerbork overgebracht; de avond ervoor waren zijn vrouw, Klara Minco, en kinderen in Groningen opgepakt. Het gezin werd op 16 oktober verder gedeporteerd, waarbij David in Cosel de trein werd uitgejaagd, waarna hij in een van de vele werkkampen in Silezië werd tewerkgesteld.⁸

⁶ Op 6 augustus 1942 werden 1600 Joodse Amsterdammers door een Nederlands politiebataljon onder bevel van Sybren Tulp, meestal Schalkhaarders (in Schalkhaar opgeleide agenten, die later ook wel in Nijmegen werden ingezet) opgepakt. Het zwaarste accent lag op de Rivierenbuurt. Drie dagen later, op 9 augustus, was er weer een grote razzia in Zuid. De Zuider Amstellaan is de huidige Rooseveltlaan.

⁷ Zie ons artikel *Stolpersteine, Lange Hezelstraat 41*.

⁸ Zijn vrouw en zijn elfjarige zoon Louis vervolgden de reis naar Auschwitz, waar zij onmiddellijk werden vermoord. David ging vanuit Cosel uiteindelijk naar de staalfabriek in Malapane, Opper-Silezië. In het naburige dorp Szczedrzyk is hij begraven op de RK Begraafplaats in een massagraf van dwangarbeiders. Op 18 oktober 1989 is daar in aanwezigheid van een grote Nederlandse delegatie een gedenkteken ingewijd met de namen van 43 uit Nederland gedeporteerde joden. Ook de naam van David Levitus staat erbij.

De familie Minco in 1936 op de trouwdag van Grietje. David Minco en Klara Minco staan rechtsboven; linksboven Roosje en Grietje. Zittend v.l.n.r. Salomon, moeder Lea, vader Nathan en Elizabeth

Nijmegen, het gezin Levitus aan de Grote Markt

Terug naar de familie in Nijmegen. De zaken liepen goed. Voor een kwartje kocht je er een zak frites met twee kroketten. De saucijzen, kroketten en appelbollen lagen wat later ook in de automatiek. De zaak was ook open op zaterdag. In het gezin werd niet religieus geleefd, hoewel Leentje er soms wel wat naar taande. Zij kende de Hebreeuwse teksten en op vrijdagavond werd daaraan aandacht besteed. Maar al met al speelde religie nauwelijks een rol, nooit gingen ze naar de synagoge en Yvonne speelde niet met Joodse leeftijdgenoten. Toch voelde Yvonne wel dat ze als Joods meisje neerbuigend behandeld werd. "Ik ging naar de katholieke Montessorischool in Nijmegen, er was weinig keus. En daar heb ik de eerste vervelende dingen van antisemitisme meegemaakt. Bijvoorbeeld, ik was heel klein, een jaar of vier of zo, werd er uitgelegd, ja je zag een foto, en daar zat God en daaromheen allemaal stoeltjes en al die kindertjes hadden een eigen stoeltje, maar ik had er geen, want ik was niet gedoopt." Dat was de kleuterschool, erna ging Yvonne naar de Nutsschool aan het Hertogplein.

Op de Markt, voor café-restaurant De Pauw; op de achtergrond de Korte Burchtstraat met restaurant De Poort van Kleef.

Yvonne, waarschijnlijk op het achterplaatsje van hun pand aan de Grote Markt.

Leentje en Jacob, skivakantie in Zwitserland, ergens in de jaren '30

Hertogplein, Nutsschool

Nutsschool, de derde klas in 1937 met mogelijk ook Yvonne erbij (foto RAN). Ernaast: Yvonne, "herinnering aan mijn schooltijd", 1937.

Nutsschool, tweede klas, hoogstwaarschijnlijk schooljaar 1936-1937. De twee andere Joodse kinderen in de klas zijn vermoord. Yvonne uiterst rechts, gehurkt naast een jongen.

Daar voelde zij zich ook buitengesloten. “Ik kwam daar tussen een groep kinderen terecht, van goeden huize, en die keken niet. Er zaten maar drie Joodse kinderen in de klas, twee zijn er nooit teruggekomen, ik wel, en die werden nooit gevraagd op verjaardagspartijtjes. Mijn zus is daar ook geweest. Ik heb daar ontzettend veel last gehad, ik stapte naar huis en dan was ik zo blij, want dan hoorde ik in de verte het carillon, dat was op de Grote Markt, en het carillon speelde, en lekker naar huis, tussen de middag, en dan werd ik door verschillende kinderen voortgeduwd, met rotjood, rotjood en zo. De Joden in Nijmegen hadden in die tijd een heel vreselijk leven. Je had Glaser de Jood, ik zei ook Glaser de Jood trouwens, dat was zo gewoon, maar dat was natuurlijk verschrikkelijk, want je had gewoon, mijn vader had daar ook vreselijk veel last van in de zaak. Nijmegen was dat betreft echt een katholieke antisemitische stad, niet makkelijk om je jeugd door te brengen.”

In de straten achter hun huis, daar was het beter, daar kon Yvonne ravotten in de kleine vervallen steegjes, “want daar waren wel kinderen die met me wilden spelen. (...) Ik weet wel dat mijn moeder dat heel vreselijk vond. Dat weet ik wel. En ze deed ook krampachtig haar best, maar niets hielp. Bijvoorbeeld door op mijn verjaardag alle kinderen van de hele klas te vragen, die kwamen maar al te graag naar zo’n banketbakkerij, maar dat hielp niet. Ik weet wel dat ik het op school zo vreselijk vond, we werden zo uitgestoten, die drie Joodse kinderen in de klas, dat ik het presteerde, dat hebben mijn ouders nooit geweten, om iedere ochtend over te geven. (...) Naar mijn gevoel is het behalve dat antisemitisme toch een heerlijke jeugd geweest, tot de oorlog dan.”

Yvonne met een vriendje, “spelen in de sloppen”; ernaast: Yvonne met oma Mientje Gobes.

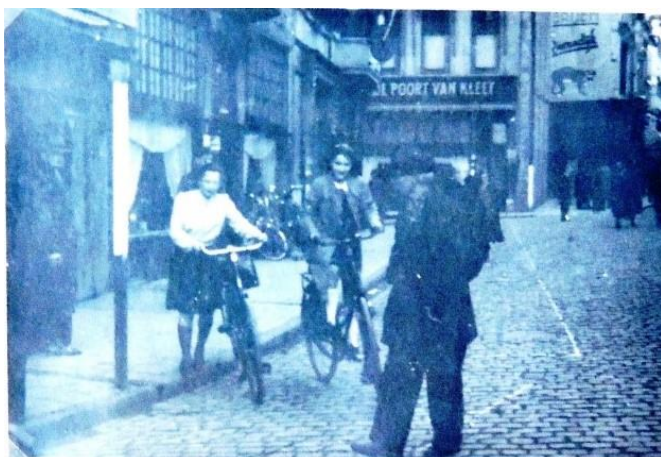
De hele atmosfeer was toen aan het broeien. De NSB en andere extreemrechtse groepen, zoals Verdinaso en Zwart Front, waren in Nijmegen actief. De door Henri Paes geleide NSB maakte bij de verkiezingen in 1935 een geweldige sprong ten koste van de confessionele en liberale partijen: ze haalde in Nijmegen 3.161 stemmen. Nog erger waren de berichten uit het nabije buitenland. Yvonne kan zich niet herinneren dat daarover vóór november 1938 thuis werd gesproken, maar ze was natuurlijk ook nog jong. Haar moeder wilde Yvonne graag afschermen van de boze buitenwereld. De sfeer thuis bleef warm. De twee zussen gingen vooral door het grote leeftijdsverschil niet heel veel met elkaar om, maar beiden waren ze dol op hun ouders. En beiden waren ze dol op het maken van muziek. Hannie beheerste allerlei instrumenten. "Ja, ik was zelf een goede pianospelster, zo jong als ik was, maar mijn zus deed alles zonder noten, ik met, ik kreeg pianoles, ik deed dat ontzettend graag, mijn moeder speelde prachtig piano en mijn zus allerhande instrumenten. Ik was niet van die piano weg te slaan. Ja, mijn moeder nam ons al jong mee naar kamerconcerten, eigenlijk mijn zus niet zo, dat vond ik heel fijn om met mijn moeder te gaan. Ik heb na de oorlog, hij staat er hoor, de piano nooit meer aangeraakt. Nooit meer."

Zandvoort; rechts: oma in huis, Grote Markt

Hannie met accordeon

Voor de lunchroom, op stap met de fiets. Op de achtergrond: Korte Burchtstraat, restaurant Poort van Kleef.

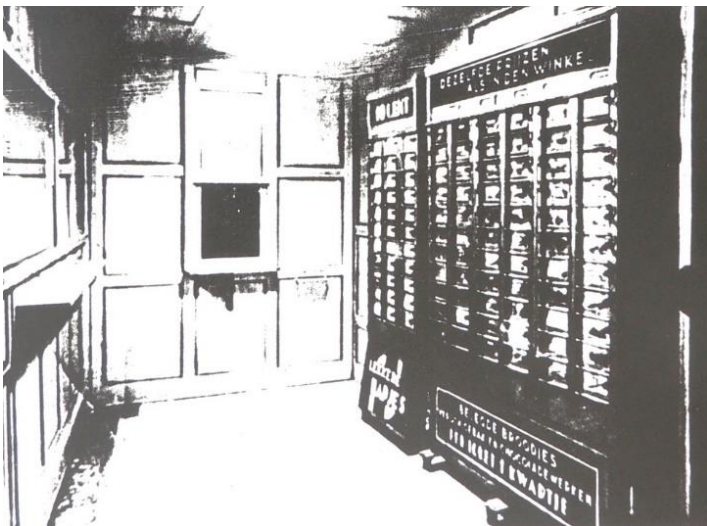

Hannie, Jaap, Yvonne en anderen; ijs in Zandvoort.

Yvonne Lena Janus Hennie

Zandvoort: Hannie en Yvonne, tussen hen in moeder Lena; foto rechts: Hannie en Yvonne.

Automatiek

Yvonne en Hannie met hun moeder in die periode. 'Op weg naar de Bonnetterie' staat erbij geschreven.

landsch
ing der
eeniging,
seerings-
Fed. Ver
hr. Geh.
eclasse-
tot over-
erdeeling
k op één
lecteerd.
n tot de

oogsten. Hierna kwamen de jonge dames Hanny Levitus en Car Michels de aanwezigen vergasten op accordion-muziek. Verschillende aardige liedjes uit de klankfilm „Malle Gevalen” werden door hen ten beste gegeven. Alle aanwezigen waren over het spel hoogst vol-
daan; de bekende wijsjes werden vol enthousiasme meegezongen. De xylophone-solo, uit-
gevoerd door mej. Hanny Levitus was buiten-
gewoon mooi en viel zeer in de smaak; een
krachtig applaus was hiervan het bewijs. Hier-
na dankte de heer Riddering voor al het ge-

op z
ontv

Za
den
aanr
en e
K. ei
door

PGNC 14 januari 1935.

che
der
Uw
len
te
ars.
er-
en-
en.
Uw
en
teit
ng.

vloeien.

Na dit min of meer officieel begin nam het „bonte” gedeelte van den avond een aanvang en dat was inderdaad gevarieerd genoeg. Mevr. Hilde Fraenkel—Silberbach gaf zeer verdienstelijk pianospel, mej. Hannie Levitus toonde zich ook nu weer een virtuose op de xylophone, terwijl de „Koning” der goochelaars verbluffende staaltjes liet zien. Een dankbaar en warm applaus beloonde de medewerkers voor het gebodene.

En dan de attracties van de fancy fair! Daar

Co
be
op
op
de
op
ja:
co:
wi
di
ja

Hannie treedt op in De Vereeniging ten behoeve van het Armbestuur van de Nederlands-Israëlitische gemeente, dat bestuurd werd door Isaïc Glaser (van de bazaar) en Albert de Marcos; Hilde Silberbach op de piano. PGNC, 21 januari 1935.

Bij de opening van de Waalbrug verkochten Jacob en Leentje met crème gevulde chocolade klinknagels

Hannie ging naar de Gemeentelijke HBS voor meisjes aan het Julianaplein, haalde in die tijd haar schooldiploma en ging op een kantoor werken. In september 1937 ging zij bij haar twee tantes in Amsterdam wonen, tante Hinderika en tante Margaretha met man en twee puberzonen. Na een jaar kwam Hannie weer terug naar Nijmegen.

Kristallnacht als cesuur

Werd er mogelijk eerst nog enigszins weggekeken van de extreemrechtse barbarij in Duitsland, na de explosie van geweld op 9 november 1938 en daarna was dit onmogelijk. Yvonne's ouders waren zeer actief bij de opvang van vluchtelingen. Jacob ging ze vaak zelf met de auto ophalen in Kleef, "en niet een of twee, maar tientallen, en dat ging tijden zo

door. Ons huis was bevolkt met vluchtelingen, vooral jonge mensen, ik schat 16, 17, 18 jaar, ze lagen overal op de grond, in bad, overal, het was heel beangstigend, heel verdrietig, de mensen huilden, wisten geen raad, en mijn ouders, mijn vader ook, waren er ontzettend druk mee bezig, en ik ook, ik vond het vreselijk, al die huilende mensen, en dan van huis weg, wat wil je nog meer, iets ergers bestond er voor mij niet. Deze mensen zijn meestal, wat ik mij herinner, doorgegaan naar Amerika.” Soms werden zij direct afgewezen en dan was Jacob wel gedwongen om hen weer naar Kleef terug te brengen. In minstens één geval hielpen ze een jongen onder te duiken in Den Haag, die kon vervolgens toch doorreizen.⁹

De vluchteling Fritz Zeller werd enkele dagen opgevangen in het gezin De Wijze aan de Pontanusstraat. Later tekende hij de kamer van Louis de Wijze, waar hij die nachten sliep. Louis sliep op de grond.¹⁰

Het ging echter niet alleen om de zorg voor anderen, ook hun eigen bestaan stond nu op het spel. Yvonne herinnert zich: “Voor mijn moeder was dit een teken dat we weg moesten, mijn moeder zei, we moeten weg van hier. (...) Vanaf dat moment, 1938, is mijn moeder bezig geweest mijn vader over te halen naar Amerika te gaan. Mijn moeder had daar twee broers, in Canada eigenlijk, maar goed, en neven en nichten, en mijn moeder wilde weg.” De broer van Leentje woonde met zijn gezin in Chicago en schreef hun dat Jacob, die zo veel lekkers kon bakken, het goed zou hebben daar.

Yvonne weet het niet zeker, maar meent dat haar vader uiteindelijk ertoe overgehaald werd om vast een kijkje te gaan nemen overzee en hiervoor al een biljet had gekocht. Maar de plannen werden door de geschiedenis ingehaald.

⁹ Er kwamen veel vluchtelingen aan in Nijmegen, velen met de lokale trein. Op het station stonden dan vaak leden van het Vluchtelingencomité klaar. Het is moeilijk om hier een exact beeld van te krijgen, omdat er in Nijmegen volgens ons vanaf de invoering van nieuwe bepalingen in de Vreemdelingenwet per 19 december 1938 geen registratie plaatsvond. Vluchtelingen werden voor enkele dagen opgevangen in gezinnen, bijvoorbeeld bij Drielsma, Glaser, De Wijze aan de Graafseweg en de Pontanusstraat. Ook rabbijn Salomons was zeer actief bij de opvang, ook hij stond in die periode geregeld op het station bij de aankomst van de treinen.

¹⁰ Tekening in: Dagboek van Frederic Zeller; in: Frederic Zeller Papers, USHMM.

we zijn nu 65 jaar, en we moeten nu
 fullie dolgraaf met Nijmegen willen, zo, ik al eerder heb
 geschreven. Kommen fullie naar hier, and ik geloof zeker, en
 Chelly, zij ook nog na te the brief van fullie heeft gelezen van
 8 Feb. and B. Maart, maar waarom komen ze niet na hier, als de
 Jacob, hier nog 5 of 6 jaar wil werken. (hij hoeft het zelfs niet
 eens te doen) Want hij schat rijk zijn. nóg daar is niemand
 die zulk lekker gebak kan maken als hij. and ze zijn hier dol
 op goed gebak. Keek. (beter letters kun je hier nergens krijgen
 als ook geen Gember of Gijade boles) wel zo iets maar kurk
 droog. Ze kunnen het hier gewoon niet maken, er is niemand
 die dat kan maken. ik fullie al vorig jaar geschreven, als
 Jacob hier komt, als hij nog na N. York gaat. Kan hij hier
 een brood bakker zien als gebak die bakken 24 uur

Fragment uit brief van Jacob Cohen aan zijn zus Leentje, voorjaar 1940. "Als Jacob hier nog 5 of 6 jaar wil werken (hij hoeft het zelfs niet eens te doen) kan hij schatrijk zijn, want daar is niemand die zulk lekker gebak kan maken als hij and ze zijn hier dol op goed gebak. Keek, (...) wel zo iets maar kurkdroog. Ze kunnen het hier gewoon niet maken."

Maar eigenlijk wilde Jacob Levitus Nijmegen gewoon niet verlaten. Het moet voor hem een heel gelukkige tijd geweest zijn. Hij was werkelijk trots op hun zaak en op de goede naam die deze had; de zaak was een begrip. Bij de opening van de Waalbrug in 1936 verkoopt Levitus eetbare 'klinknagels', een soort extra versierde mergpijpjes met chocola. Hij had ook goede relaties met vele ondernemers in het centrum en was penningmeester van de Handelsvereniging. Actief was hij ook in de Volksbond tegen drankmisbruik. Ongetwijfeld had hij ook goede contacten met de andere Joodse winkeliers, zoals de broers Glaser, de (banket)bakker De Vries - een concurrent misschien, maar ze hadden nog samen op kamers gezeten -, met het gezin Minco, zij hadden eerst aan de Houtlaan een manufacturenwinkel en vanaf 1936 op Lange Hezelstraat 39a/41. David Minco, die met zijn vrouw de winkel uitbaatte, was immers een broer van Klara Minco. Zij was getrouwd met David Levitus, de broer van Jacob.

1939, Nijmegen; rechts: Hannie en Yvonne; daarnaast: Yvonne en vriend Wijhand.

De Nijmeegse Handelsvereniging brengt in 1937 een bezoek aan Doesburg, dat dan 700 jaar stadsrechten heeft. Van Brummen in het midden is voorzitter, naast hem zit penningmeester Jacob Levitus. Op de foto verder helemaal rechts zittend Alfred Glaser en bovenaan helemaal links Jonas Glaser.

Er moest wel heel veel van een goed leven opgegeven worden om de oversteek naar Canada of de VS te ondernemen. Intussen had Hannie zich in augustus 1938 verloofd met Jacob de Jong, altijd Jaap genoemd.¹¹ Hij was vijf jaar ouder dan Hannie. Tot 1936 woonde hij nog bij zijn ouders in Nijmegen, onder meer op Driehuizerweg 68.¹² Zijn vader Israël kwam oorspronkelijk uit Millingen, maar woonde al lang in Nijmegen. Jaap handelde onder andere in matrassvullingen en verhuisde in 1936 naar Roermond. Hij komt in 1939 weer terug naar Nijmegen en begint dan een eigen zaak in tricotage en lingerie. Begin 1940 verandert hij de naam van het bedrijf in 'Betex' en de omschrijving in: 'Handel in baby-artikelen'.¹³

Barbarij in Nijmegen

Jaaps ouders verhuisden in april 1940 met hun twee zonen Henri en Albert naar de Molièrelaan 8 in Utrecht. Hun dochter Sophie woonde al met haar man Nathan de Vries en hun dochtertje Judith aan de Driehuizerweg, en Jaap laat zich kort na de verhuizing van zijn ouders registreren als wonend bij het gezin Levitus.

Op 10 mei 1940 wordt Nijmegen als eerste stad in Nederland ingenomen door het Duitse leger. De krachtsverhoudingen zijn vooralsnog duidelijk. Van een goede toekomst is in ieder

¹¹ Advertentie in Nieuw Israëlitisch Weekblad, 11 augustus 1938.

¹² Nu Heyendaalseweg 26. Zie over het gezin ook ons artikel *Stolpersteine Vossenlaan 257*.

¹³ Gelders Archief, 1035_6908 (KvK Nijmegen).

geval geen sprake meer. Eerst wordt in het gezin Levitus kennelijk overwogen ook te verhuizen naar Utrecht. De adreswijziging naar de Molièrelaan aldaar wordt bij de gemeente op 21 mei al doorgegeven, maar erna weer doorgestreept, omdat er uiteindelijk blijkaar van is afgezien. Meteen erna wordt Vossenlaan 28 gehuurd, de verhuizing wordt aan de afdeling Bevolking doorgegeven per 18 juni 1940. Het is niet helemaal duidelijk hoe dat in die maanden is gegaan en ook niet of en zo ja onder welke druk de verhuizing plaatsvond. Yvonne, toen elf jaar oud, herinnert zich dat het gezin moest verhuizen. Er werden in die weken wel al panden gevorderd door de *Wehrmachtsbezirksverwaltung*, maar daar was het pand aan de Grote Markt niet bij. Heel waarschijnlijk ging de zaak ook wel weer open na een paar dagen, al was alleen al de levering van grondstoffen erg onzeker; bakkers mochten voorlopig alleen verkopen tegen vertoon van bonkaarten.¹⁴

• Kleinbestdspecialist •

SLOOS
RIJWIELHANDEL
Luischweg 205
Telefoon 2568

Reparatie-afdeling
Verhuur
van Transportvoertuigen

BANANEN
te soort 22 cent per pond
BOS
MOLENSTRAAT 112
(A. Looijen) Tel. 22573

Hooft Uw
FEESTGEBAK
bij
JOS. MEIJER
Wiener Koffiecransen
maar gewild met mandelade
Abrikosbroodjes
en Schuifjes
lakkert frisch

DETS NIEUWS
Voor de Fierde
over Land-, Ruzies-, Verkeers-
en Overvalkranten
Alle soorten van klein brood
Wat van
JOS. MEIJER
kost te goed
Molenstraat 112
Telefoon 25567

12 Mei Moederdag

Een heerlijke SLAGROOM, MOCCA- of VRUCHTENTART van af 50 cent, verpakt in speciale Moederdagdozen.

MOCCA- en VRUCHTEN CAKE 5 ct.
SLAGROOM- en MOCCA-GEBAKJES 7 ct.

TOMPOUCIN 9 ct.	DESSERT-CAKES 1/2 p. 40 ct.
HOOGERUM TOMPOUCIN 8 ct.	DES. AM. ECKLES 1/2 p. 45 ct.
GEN. BELGISCHE SOKLEN . 8 ct.	GEV. SCHUIMPAST 1/2 p. 35 ct.
EXTRA GEBAKJES 10 ct.	ALLEXHANCE 1/2 p. 35 ct.
BECLAME CAKE 30 ct.	BECLAME SPRITS 1/2 p. 35 ct.
	STENGELS 1/2 p. 35 ct.

Tot 100 Tot 100

Banketbakkerij LEVITUS
Groote Markt 37 — Telefoon 22295

AEG
Verlichte macsbal
Het geschenk voor Moederdag fl. 4,75
Verlichting in alle soorten en maten

RIJWIEL
A. ZWOLLE
Telefoon 2576. Voorafbestellen t. Ook op bezorging

W. G. Looijen v.h. W. C. Vrijk
HERTOGSTRAAT 92-94 .. TEL. 20604

Laatste advertentie in de krant; ernaast een advertentie van bakkerij Jos. Meijer aan de Molenstraat voor 'feestgebak'. Voor dat gezin was het voorlopig even feest, man en vrouw waren beiden 'hoge' fascisten in Nijmegen; PGNC, 10 mei 1940.

Het lijkt erop dat zij de woning boven de lunchroom nog enige tijd konden aanhouden. Leentje en Jacob gingen dus iedere dag op en neer naar de lunchroom, zolang die nog open was. Opvallend is ook dat Yvonne zich herinnert dat zij nog privéles kreeg aan de Grote

¹⁴ Frans Wilbers, hoofd van de afdeling Bevolking, stelde op eigen initiatief een onderzoek in naar de verhuisbewegingen van met name Joodse gezinnen net voor en net na de Duitse inval. Het gezin Levitus komt voor op zijn lijst, waarbij het met een potloodstreepje wordt aangeduid, waarschijnlijk omdat zij Joods waren; hier ook met adres Vossenlaan 28; verder daar: "Niet vertrokken. Van Groote Markt 37 verhuisd naar Vossenlaan 28. Zaak blijft gevestigd Groote Markt 37." (RAN 2, inv.nr.9922)

Markt; volgens onze gegevens kreeg ze bijles kort na de zomervakantie in 1941, waarover verderop meer.

Vossenlaan 28, 1941. Op de bakkerskar. Yvonne (tweede van links) "met Jan, Addie, Elsje en Karel en rechts de bakker." Jan staat naast Yvonne.

Heel duidelijk is dat het rechtse geweld, de straatterreur, eind 1940 en zeker in de lente van 1941 in Nijmegen om zich heen greep. Moeilijker te zeggen is, of dit al meteen na de Duitse inval zo was. Hoe triomfantelijk voelden de fascistten zich toen? Waren er al bedreigingen? Zijn er in die periode hakenkruisen geschilderd? Op straat waren opstootjes tussen aanhangers van de NSB en de daaraan gelieerde WA, het Nationaal Front van Arnold Meijer, vanaf de zomer ook de Nederlandse Unie, die inhoudelijk niet zo ver af stond van het Nationaal Front. Er waren grote extreemrechtse manifestaties. Aan de andere kant kwamen ongeorganiseerde antifascistische gevoelens los, vooral toen eind mei en begin juni 1940 vele honderden met name Belgische en Franse gevangenen in schepen over de Waal Nijmegen passeerden. Er werden leuzen geschreeuwd en er werd steun verleend.

Volgens de persoonskaarten woont het gezin Levitus dus vanaf 18 juni aan de Vossenlaan, de werkelijkheid is hier onduidelijker. Twee dagen later overlijdt 's avonds om 22 uur oma Mietje Gobes. Ook haar verhuizing naar de Vossenlaan was nog doorgegeven, maar of zij werkelijk daar overleed is moeilijk te achterhalen. Zeker is wel dat de woning aan de Grote Markt nog een tijd gebruikt werd naast het huis aan de Vossenlaan.¹⁵ Yvonne vertelt

¹⁵ Dat blijkt ook na de oorlog uit een reactie van bewindvoerder Jaap de Jong (dan de man van Hannie) op een stellingname van koper Rits: "In het begin van 1942 is aan wijlen J. Levitus verboden het banketbakkersbedrijf verder uit te oefenen. Hij is echter in het pand blijven wonen, ook nadat de *Niederländische Grundstückverwaltung* daarvan het beheer had overgenomen. Hij betaalde hiervoor huur aan de NGV hetgeen tot juli 1942 is geschied (...). Ten aanzien van de huurwaarde in 1942 wordt

hierover: “Ja, die eerste dag [van de Duitse inval] die weet iedereen natuurlijk nog. Die eerste dag stond ik voor het raam in de slaapkamer, en daar was paniek thuis, mijn moeder wilde nog vluchten, heeft ook geprobeerd te vluchten, contact opgenomen maar dat is helemaal niet gelukt. We zijn toen gewoon thuisgebleven. En heel kort, al heel snel maar helaas weet ik de datum niet, ik kan er ook niet achter komen, moesten wij het pand verlaten. Dat werd gevorderd door de Duitsers. Midden in de stad een grote zaak, groot pand, we moesten eruit. Het werd afgenomen. En mijn grootmoeder moest overgebracht worden en die overleed heel snel op het nieuwe adres waar ze tijdelijk was, dat kon ze niet hebben denk ik. Mijn vader en moeder en mijn zus en ik zijn naar de Vossenlaan gegaan in Nijmegen. Een buitenhuisje, gehuurd.” Zoals gezegd klopt deze lezing volgens ons niet helemaal: het pand op de Grote Markt werd niet gevorderd, al kan daarmee natuurlijk wel gedreigd zijn.

We weten niet bij welk bedrijf Hannie in die tijd werkte, maar het lijkt wel zeker dat zij eind 1940 ook ontslagen is. In ieder geval wordt op de persoonskaart ‘kantoorbediende’ vervangen door ‘zonder beroep’.

Zij huurden het pand Vossenlaan van een zekere Boudewijn van Geelkerken, een chef van de Willem Smit-fabriek. Het waren enkele jaren eerder gebouwde woningen. Yvonne zegt: “Een buitenhuisje, gehuurd. Een heel aangenaam huis, ik rijd er nog wel eens een keertje langs. Mijn vader bloeide daar werkelijk op, hij begon er meteen met groenten (...), een groentetuin achter en dat ging allemaal heel goed. En mijn zuster had een vriend, Jaap de Jong, die was er ook. En mijn moeder is voor zover ik weet van toen af in de Vossenlaan, laat ik zeggen in 1941, bezig geweest om weg te komen. (...) Die [mijn vader] vond het wel lekker daar, hij had daar rust en was daar met zijn tuin bezig. En ik speelde daar heel prettig met de kinderen. Ik heb daar helemaal geen last gehad van antisemitisme. In die periode moest ik een ster dragen. Ik herinner me nog dat ik een ster droeg en op straat liep en daar een meneer langsfietste die heel diep zijn hoed voor me afnam, en dat ik giechelend verder ging, dat vond ik toch wel zo raar. Ik speelde met de kinderen daar, voetbal, ik was met een jongen, en ik vond het daar ook wel heel erg prettig. Het was echt lekker buiten en leuke kinderen en zo.”

overlegd de juist dezer dagen ontvangen afrekening van de NGV waaruit blijkt dat deze van februari tot juli 1942 aan huur van Levitus heeft ontvangen f 1110.- hetgeen dus alleen strekt voor de bewoning van het pand door Levitus.” Zie: Nationaal Archief, dossier Raad voor Rechtsherstel, 14.475 (De Jong contra Rits).

Yvonne in de Vossenlaan

Verordening 1941/6: de verplichte gang naar Frans Wilbers om je als Jood te laten registreren

Op 7 februari 1941 laat burgemeester Steinweg de bekendmaking 'Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede' plaatsen in de kranten. De Joodse inwoners van Nijmegen – ook zij die in de extreemrechtse terminologie kwart- of halfjoden werden genoemd – moesten zich melden bij de afdeling Bevolking aan de Ridderstraat, bij het bureau dus van de chef daar, Frans Wilbers. De te betalen één gulden leges per persoon kon worden gegireerd of ter plekke contant worden afgerekend. Het gezin Levitus gaat zeker niet meteen naar Wilbers; in menig gezin zal hier ook flink over zijn gediscussieerd. Op 19 februari 1941 laat Steinweg een herinnering plaatsen; uiterlijk 22 februari moet de aanmelding binnen zijn, op niet aanmelden staan zware sancties.¹⁶

¹⁶ Zie hierover uitgebreid op deze site het artikel *Aanmeldingsplicht voor Joden; betaling van de leges*, en de brondocumenten *Leges aanmeldingsplicht Joden in Nijmegen* en verder: *Namenlijst Joden in Nijmegen (Gemeente Nijmegen: "Lijst van te Nijmegen woonachtige personen van Joodschen bloede" (mei 1941)*, ook op deze site.

Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede

De Burgemeester der gemeente Nijmegen maakt bekend, dat ingevolge de verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 10 Jan. 1941 no. 6—1941, alle personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, aangemeld moeten worden overeenkomstig de navolgende bepalingen.

Een persoon wordt als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar het ras voljoodschen groot-

BEKENDMAKING

AANMELDINGSPLICHT VAN PERSONEN VAN GEHEEL OF GEDEELTELIJK JOODSCHEN BLOEDE

De BURGEMEESTER der gemeente Nijmegen, herinnert de personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn, aan hun verplichting, om zich uiterlijk op 22 Februari a.s. aan te melden.

Deze aanmelding moet **SCHRIFTELIJK** geschieden door middel van een op de Afdeling Bevolking, Ridderstraat 4, kosteloos verkrijgbaar formulier. Dit formulier moet **UITERLIJK** op bovengenoemden datum ingevuld en ondertekend worden ingeleverd of toegezonden aan den Burgemeester (adres: Afd. Bevolking, Ridderstraat 4), met gelijktijdige betaling of storting of overschrijving van één gulden per formulier voor leges op postrekening No. 163735 ten name van voornoemde Secretarie-afdeeling.

Binnen vier weken na de aanmelding en de betaling van de verschuldigde leges, wordt het bewijs van aanmelding aan belanghebbende toegezonden of uitgereikt.

Ij, die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.

Nijmegen, 19 Februari 1941.

De Burgemeester voornoemd,
STEINWEG.

Link: fragment van de bekendmaking in De Gelderlander van 7 februari, rechts: de herinnering van 19 februari.

Op de laatste dag worden de gegevens op alle ingevulde formulieren door Frans Wilbers genoteerd. Hij maakt er een lange lijst van die hij op 10 mei afrondt en doorstuurt aan Jacob Lentz, hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (RIBR). Deze laatste stuurt de gegevens weer door aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. De lijst vormt de basis onder de vervolgingen en wordt later door dezelfde Wilbers in juli 1942 verder uitgewerkt.¹⁷

21	"	VIDOS, Benedek M.P.E.	40	1,--
21	"	VAN DEN BERGH, Abraham	41	1,--
21	"	KNURR, Betsy	41	1,--
22	"	LEVITUS, Jacob	42	1,--
22	"	LEVITUS, Henriette	42	1,--
22	"	LEVITUS, Ijvonne	42	1,--
22	"	DE JONG, Jacob	42	1,--
22	"	COHEN, Leentje	42	1,--
22	"	DE WIJZE, Levi M.	43	1,--
22	"	GROENEWALD, Lea	43	1,--
22	"	DE WIJZE, Sybilla	43	1,--
22	"	DE WIJZE, Albertina	43	1,--
22	"	DE WIJZE, Kaatje	43	1,--
22	"	DE WIJZE, Johanna Jeannette	43	1,--
22	"	ROSENBAUM, Julius	44	1,--

Fragment uit de lijst met legesbetalingen (nu RAN 5006, inv.nr.40194): Leentje, Jaap, Hannie, Jacob en Yvonne melden zich op de laatste dag, zoals bijvoorbeeld ook het gezin van De Wijze en Rosenbaum.

¹⁷ Zie daarover ons artikel *De 'burgemeesterslijst' van Nijmegen* op deze site. Abraham Mendes da Costa, over wie dadelijk iets meer, weigerde aanvankelijk zich te laten registreren en meldde dat in een brief aan Steinweg. Hierover en over alle correspondentie over de uitvoering in Nijmegen van de Verordening 1941/6, zie het brondocument *Verordening 6/1941 – Correspondentie* op deze site.

Cohen, Hetta echtg. S. Wolff	30 Jun 89 Veendam	zb Ned	Houtstr. 13 Sep 38 J 23a Arnhem
Cohen, Leentje echtg. J. Levitus	4 Oct 88 Zutphen	zb Ned	Vossenln. 11 Oct 17 J 28 Amsterdam
Cohen, Margri- tha	25 Oct 75 Arnhem	zb. Ned	Vijfringen- 3 Jan 08 J gas 8 Amsterdam
Cohen, Margue-	4 Jun 34	zb.	Groene- sed.geb. G I

Fragment uit de door Frans Wilbers opgestelde lijst van geregistreerde Joden (J, GI of GII); nu RAN 5006 inv.nr.40195.

Groentetuin achter het huis Vossenlaan 28, Jacob aan het werk.

Yvonne; rechts: 'Geslaagd voor de HBS, 1941', foto genomen in de achtertuin Vossenlaan 28

Het bedrijf: 'voor Joden verboden'

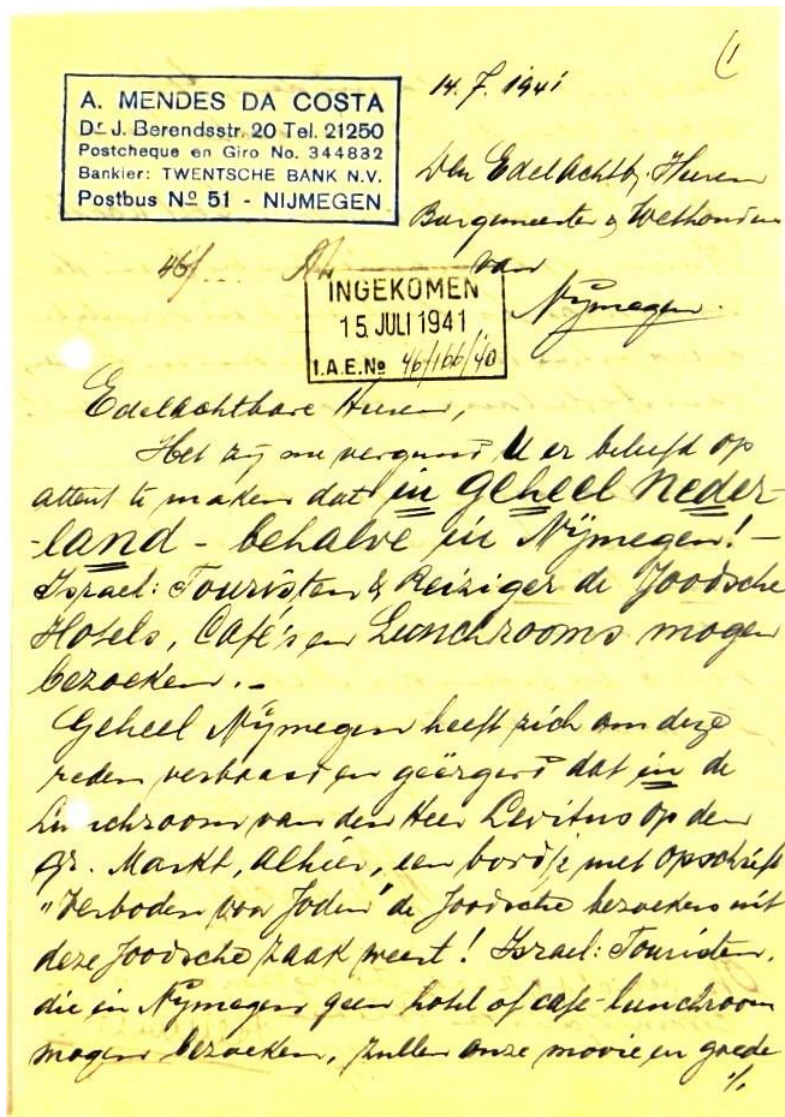
Dat de lunchroom wel in bedrijf was, maar dat alle daaraan verbonden vreugde intussen was weggevloeid, blijkt ook uit het gedoe met het bordje 'Verboden voor Joden' in de zaak. Op 8 januari 1941 sloten de bioscopen, ook in Nijmegen, hun zalen voor Joden.¹⁸ In maart en april werden in bijna alle horecagelegenheden in Nijmegen dergelijke bordjes geplaatst.¹⁹ Lou Manche, plaatselijke commandant van de WA, viel met enkele volgelingen op 24 april 1941 hotel-restaurant De Nieuwe Karseboom binnen omdat het bordje 'Verboden voor Joden' verdwenen was.²⁰ Het antisemitisme was de kern van het straatgeweld in Nijmegen in de lente van 1941, waartegen vele anderen weer in het geweer kwamen. Ook in de zaak van Levitus kwam ergens in die periode zo'n bordje te hangen, wat blijkt uit een brief die Abraham Mendes da Costa iets later richt aan het college van B&W in Nijmegen.²¹

¹⁸ Zie o.a.: De Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 8 januari 1941.

¹⁹ Zie over de geschiedenis van deze plaatsing in Nijmegen ons artikel *Voor Joden verboden* op deze site.

²⁰ Geciteerd in een verslag van het Vredesgerechtshof (dat in augustus 1941 werd ingesteld, een NSB-achtige Hoge Raad). In: Delftsche Courant: nieuwsblad voor Delft en Delfland, 5 maart 1942. Ook in: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, PGNC, Dagblad van het Oosten, Arnhemsche Courant, van 5 maart 1942, en in het Agrarisch Nieuwsblad van 7 maart 1942.

²¹ Zie RAN 2, inv.nr.40205 Klacht van A. Mendes da Costa over het verbod voor Joden om de Lunchroom van Levitus op de Grote Markt te bezoeken. Abraham Mendes da Costa protesteerde in

Eerste kantje van de aan B&W gerichte brief van Abraham Mendes da Costa van 14 juli 1941. "(...) dat in geheel Nederland – behalve in Nijmegen! – Israëlitische touristen en reizigers de Joodse Hotels, Cafés en Lunchrooms mogen bezoeken. Geheel Nijmegen heeft zich om deze reden verbaasd en geërgerd dat in de Lunchroom van de heer Levitus op den Grote Markt alhier een bordje met opschrift 'Verboden voor Joden' de Joodse bezoekers uit deze Joodse zaak weert! Israëlitische toeristen die in Nijmegen geen hotel of café-lunchroom mogen bezoeken, zullen onze mooie en goede stad in 't vervolg mijden, tot schade van de Nijmeegse middenstand! Geeft 't U niet te denken. Edel Achtb. Heeren, dat Israëlieten wél in de stationscafés doch niet in dergelijke gelegenheden in de steden en dorpen van Nederland toegelaten worden? In elk geval hoop ik met dit schrijven te bewerken dat in 't belang van Nijmegen door U bepaalde cafés en hotels aangewezen worden voor 't bezoeken der Nederlandse Joodse landgenoten."

de lente ook bij het gemeentebestuur tegen de verplichte registratie van de Joodse inwoners. Hij doet een zwaar beroep op het fatsoen en de redelijkheid van de bestuurders, die achter zijn rug meteen gelogenstraft wordt. Het hoofd van de afdeling Bevolking, Frans Wilbers, doet na de eerste brief zelfs aangifte. Uiteindelijk laat Abraham zich toch registreren, na gevraagd te hebben of dit geen negatieve consequenties voor hem zou kunnen hebben. Zie: RAN 5006, inv.nr.40193. In 1942 wordt hij in een trein op weg naar Amsterdam opgepakt omdat hij reist zonder vergunning en zonder Jodenster. Zie Politierapporten Amsterdam 1942. Hij behoort tot de eerste gedeporteerde Joodse inwoners van Nijmegen.

Na overleg tussen de hoofdcommissaris van politie, dan nog Veltman, en procureur-generaal De Rijke werd besloten het bordje eind juli daar te verwijderen. Maar, zo schreef de RKSP-burgemeester Steinweg aan Abraham Mendes da Costa op 1 augustus 1941: "De nog in andere Joodsche inrichtingen aanwezige bordjes moeten, in afwachting eener nadere mededeeling dienaangaande van de betrokken autoriteiten, aldaar bevestigd blijven." We weten overigens wel dat al zes weken later het bordje, met de *Anordnung* van Rauter van 15 september 1941, is teruggekeerd - met als consequentie dat Jacob en Leentje hun eigen zaak niet konden betreden.

Leentje in de tuin, Vossenlaan. Op de achtergrond de achterkant van het pand Hazenkampseweg 29, vlak achter haar de woning Hazenkampseweg 31, gelegen tussen de Vossenlaan en de Hazenkampseweg.

Jacob en dochter Yvonne samen in de tuin.

Joodse kinderen ongewenst

De zomervakantie begon eind juli, Yvonne had de lagere school afgerond. Ze zegt het zelf niet, maar misschien was ze wel blij daar klaar mee te zijn en door te kunnen stromen naar de HBS voor meisjes aan het Julianaplein. Ze was daar aangemeld, ook twee andere meisjes uit Joodse gezinnen zouden er beginnen op maandag 1 september: Frederika de Jong van de Waldeck Pyrmontsingel en Miep Glaser van de Parkweg. Maar die maandag werd er een circulaire uitgedeeld aan de ouders,²² met de volgende strekking: "De Duitse autoriteiten hebben bepaald, dat Joodsche leerlingen met ingang van 1 September a.s. van de scholen – voor zoover deze niet uitsluitend voor Joodsche kinderen zijn bestemd – moeten worden verwijderd."

²² RAN 579, inv.nr.329.

AAN DE OUDERS.

s.d. 69 82

De Duitse autoriteiten hebben bepaald, dat Joodsche leerlingen met ingang van 1 September a.s. van de scholen - voor zover deze niet uitsluitend voor Joodsche kinderen zijn bestemd - moeten worden verwijderd.

Voor de bepaling, welke leerlingen van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, geldt het volgende:

Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stamt. Als jood wordt ook aangemerkt hij, die uit twee voljoodsche grootouders stamt en

- 1) hetzij zelf op den negenden Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente heeft behoord of na dien datum daarin wordt opgenomen;
- 2) hetzij op den negenden Mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat oogenblik met een jood in het huwelijk treedt.

Een grootouder wordt als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.

Daar punt 2 niet van toepassing kan zijn op de meeste der in aanmerking komende kinderen, dient deze bepaling zoo te worden uitgelegd, dat kinderen, die twee voljoodsche grootouders hebben, dan als jood worden aangemerkt, wanneer zij een joodsch-godsdienstige opvoeding ontvangen.

Het ligt in de bedoeling om de Joodsche kinderen in staat te stellen het onderwijs, dat zij thans genieten, te vervolgen, zij het dan in afzonderlijke onderwijsinrichtingen. Deze zullen zoo spoedig mogelijk worden opgericht, zoodat in het algemeen de betrokken Joodsche leerlingen niet langer dan vier weken zonder het hun passend onderwijs zullen zijn.

Indien Uw kinderen van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd gelieve U daarvan aan het hoofd der onderwijsinrichting per omgaande kennis te geven.

Nijmegen, 28 Augustus 1941.

Het Gemeentebestuur van Nijmegen,
DE SECRETARIS, DE BURGEMEESTER,

W. Spranger

W. Spranger

D/B/K.6227.

De circulaire

We weten het niet zeker, maar we vermoeden dat de drie kinderen die eerste schooldag al niet meer zijn komen opdagen. De maatregel was ook aangekondigd in de kranten van de zaterdag ervoor. Spranger, directeur van de HBS aan het Julianaplein, stuurde op 3 september 1941 aan de gemeente een lijst van vijftien 'leerlingen van joodschen bloede', die toen dus al waren verwijderd.

Wb/41

OP WELKE SCHOOL GAAN DE HIERONDER GENOEMDE
JOODSCHE KINDEREN.

ARCHIEF 240

NAAM	GEB. DATUM	ADRES.
1 Bergmann, Sally I	25-6-32	Ger Noodtstr 20
2 Bos, Hertha	29-9-29	Schoolstr 123
3 van Buren, Jacob M	14-1-28	DrClNoord str 15
4 van Ebben, Margot	24-6-28	Graafschew 20
5 Grödel, Eduard	20-11-28	Mollenh weg 200
6 de Jong, Frederika	2-4-29	Surinameweg 13
7 Levitus, Yvonne	3-9-28	Vossenlaan 28
8 de Marceas, Gertr H	28-7-28	Groesb weg 122
9 Benbaum, Kurt	24-8-28	Beijensstr 29
10 Sander, Eva R	26-6-28	Hindestr 43

1 Timorhaat h

2 Gaat 6 Jan. naar Arnhem op de Joodse M. U. L. O.

3 Gaat 6 Jan. naar Joodse H. B. S. in Arnhem.

4 tel 22357 is op HBS gekent. Heeft privé les van juffr de wijze, Groefschew 89.

5 tel 26050 pms. Jontentant.

6 Is niet op school (Heeft L. school doorlopen, en nu naar Meisjes H. B. S. gaan)

7 tel 24223 Heeft privé les van juffr. de wijze, Groefschew. 89

8 Is niet op school. hat in 2 klas H. B. S. (Gaat binnenkort naar Joodse H. B. S. in Arnhem)

9 Is niet op school (Gaat vermoedelijk naar Arnhem (m. u. l. o.)

10 Is de H. B. S. Kronenburgsingel.

Wb 4 en 7 zijn niet meer beschikking

Wb 5 is op Pensioona 5 Jontentant

Rebecca Frank wordt ingekomen

Joodse kinderen die van school zijn gestuurd, maar van wie onduidelijk is wat ze nu doen; ongedateerd, circa oktober 1941.

Geen onderwijs dus voor de twaalfjarige Yvonne, afgesneden en buitengesloten. De maatregel kwam zoals alle verordeningen, bepalingen, beschikkingen circulaires of wat de Duitsers en de Nederlandse ambtenarij maar rondstrooide, onverwacht. Er was ook niets geregeld. In de maanden erop werd een Joodse lagere school aan de Smetiusstraat opgezet. Nijmeegse leerlingen die de HBS of de Ulo wilden volgen moesten naar Arnhem, waar ze na de kerstvakantie terecht konden. In de tussentijd werd er een systeem van thuisonderwijs opgezet. Voor kinderen die van de lagere scholen waren gestuurd zette Clara Drielsma, die later de Joodse lagere school zou leiden, zich in, ten huize van de arts Hollander en bij de

familie De Leeuw aan de Vredestraat. Voor de oudere kinderen waren vooral Elly de Wijze en Kitty de Wijze van de Graafseweg actief.²³

Yvonne beschrijft het ook, al heeft ze het dan volgens ons bij vergissing over de andere Kitty de Wijze, die van de Pontanusstraat: "Er was een meisje, De Wijze, in Nijmegen een hele bekende Joodse familie, een hele uitgebreide Joodse familie. Mijn zus is d'r hele leven bevriend geweest met Elly de Wijze, is ze nu nog, en ze hebben echt een grote rol gespeeld in het leven van mijn zus en van mij. Maar een van die zusjes, Kitty de Wijze, dat waren hele intelligente meisjes, die heeft zich aangeboden om de Joodse kinderen les te geven. Bij mij thuis was dat. Op een gegeven ogenblik heb ik nog een toelatingsexamen gedaan voor de HBS, niet officieel maar de directeur heeft ons bij hem thuis ontvangen. En toen heeft zij ons wat geleerd, zo'n de eerste klas, er kwam niet zo heel veel van terecht. Maar ja, dat was wel goed, dat was nog op de Grote Markt bij ons thuis."²⁴

GEM. H.B.S. VOOR MEISJES

Toegelaten tot de 1e klasse: P. de Boer, A. in den Bosch, T. Bothof, H. de Bruyn, W. den Dekker, M. van Dijk, IJ. Erkelens, R. Fliervoet, H. Hagreis, J. Hartgring, A. Heuff, M. Hinderks, M. Huijdink, F. de Jong, E. Lenzholz, IJ. Levitus, J. Mirck, H. van der Molen, A. Moulijn, J. van Mourik, G. Poort, R. Rijkssen, Th. Stevens, J. Vincent, T. Visser, G. Voerman, W. Wolbeer, G. Zwiebel.

Toegelaten tot de 1^e klas: o.a. Yvonne Levitus en Frederika de Jong

²³ Zie over deze hele gang van zaken vooral ons artikel *Van school gestuurd* op deze site.

²⁴ Zij was overigens ook officieel toegelaten tot de HBS, zoals blijkt uit dit bericht in de PGNC van 28 juni 1941.

GEMEENTELIJKE HOOGERE BURGERSCHOOL
VOOR MEISJES TE NIJMEGEN.
JULIANAPLEIN.
Tel. 20982.

Nijmegen, 3 September 1941.

No. 62.
Leerlingen van
Joodschen bloede.

INGEKOMEN
- 4 SEP. 1941
I.A.E.Nr. 1668/41

Opgave ingevolge schrijven van
Burgemeester en Wethouders van 25 Augustus 1941 No.1668/41
Afdeling A. Z en O.

Naam	Geboortedatum	Adres	Klasse
J. Bachrach	9 Februari 1928	Bemmelscheweg 12. Elst.	2
M. F. van Dyk	15 November 1924	Bachstraat 121 Nymegen.	3B
E. G. Elsas	21 Augustus 1927	Hertstraat 46 "	2
L. M. van Embden	14 November 1924	Graafscheweg 20 "	5a
M. O. van Embden	24 Juni 1928	" 20 "	2
M. H. Glaser	9 April 1927	Parkweg 36 "	1
S. Glaser	5 Januari 1926	" 36 "	4B
F. E. de Jong	2 April 1929	Surinameweg 13 "	1
G. de Leeuw	14 Juni 1926	Vredestraat 6 "	2
Y. Levitus	3 September 1928	Vossenlaan 28 "	1
G. H. de Marcas	28 Juli 1928	Groesb. weg 122 "	2
S. Salomons	7 Juli 1926	Ger. Noodtstr 27 "	2
C. D. Teig	25 Maart 1926	Oranjesingel 49 "	2
E. Vlessing	1 Februari 1925	by J. Drielsma Berg en Dal- scheweg 462 "	3A
A. de Wyze	15 Maart 1924	Graafscheweg 84 "	2
Totaal: 15.			

14 Nijm. leerl.

Rosa
Rothman
geh. met Frank

De Directeur
[Handwritten Signature]

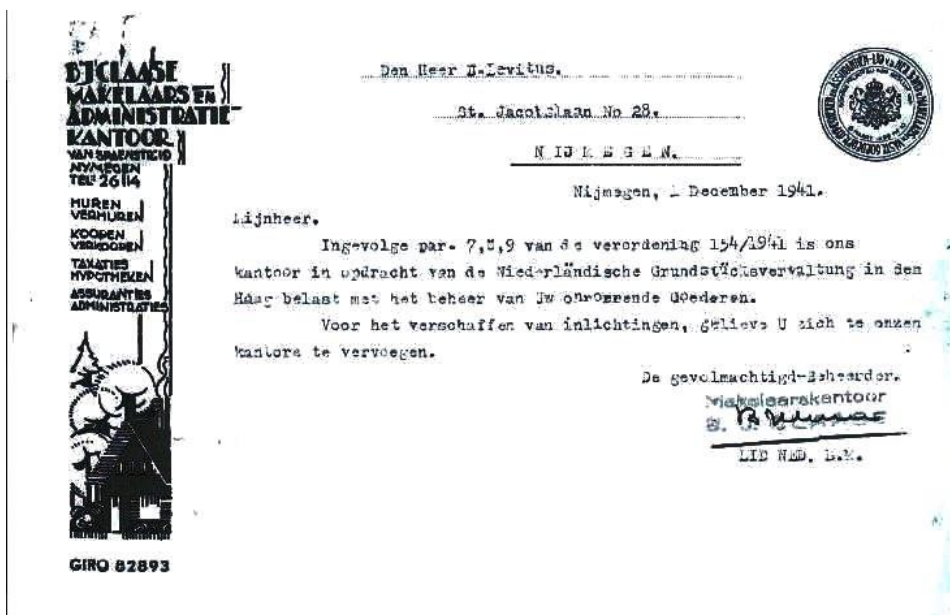
Aan
Den Heer Burgemeester
van N I J M E G E N.

Vijftien leerlingen worden verwijderd van de HBS voor meisjes. Naast Yvonne zouden ook Miep Glaser en Frederika de Jong op 1 september voor het eerst naar de HBS gaan. Frederika zat nagenoeg zeker bij Yvonne in de klas op de Nutsschool.

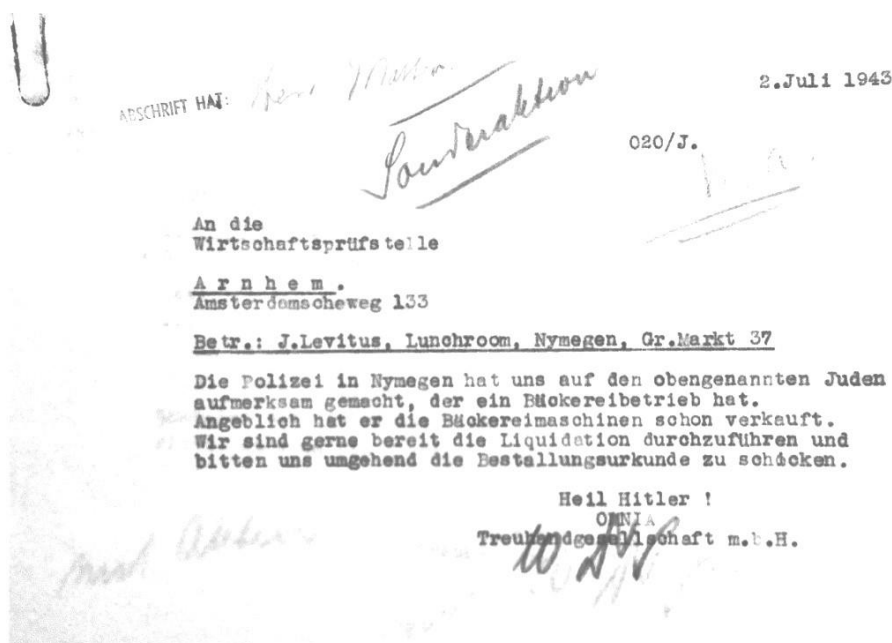
Post van makelaar Claase brengt nooit veel goeds

In december 1941 stuurt makelaar Claase, dan nog Van Spaenstraat 19 in Nijmegen, een brief aan Jacob Levitus, waarbij hij overigens een onjuist adres gebruikt. Hij is belast met het beheer van zijn onroerende goederen.²⁵

²⁵ Een analyse van het proces van onteigening van onroerend goed in Nijmegen van Joden in ons artikel *De roof van Joods onroerend goed in Nijmegen*, waarin natuurlijk de rol van B. Claase uitgebreid besproken wordt. Claase handelde als voorzitter van het ANBO (Algemeen Nederlands Beheer Onroerend Goed), die optrad namens de Niederländische Grundstückverwaltung. Claase was in Nijmegen ook een vooraanstaand lid van de NSB.

Jacob moet dus zelf naar het kantoor aan de Van Spaenstraat gaan om het beheer over zijn bezit over te dragen. Per abuis meent de NGV, volgens een brief van 2 februari 1942, dat Jacob Levitus ook eigenaar is van het pand Vossenlaan 28, ook daarvan moet hij het beheer overdragen. Vanaf dan betaalt Jacob, die nog enige tijd gebruik blijft maken van het pand Grote Markt, huur aan Claase voor zijn eigen eigendom. Claase betaalt de huur door aan de NGV en houdt zelf een deel ervan. Tegelijk probeert hij het pand aan een derde partij te verkopen.

2. Juli 1943; Abschrift an Herrn Mattern; An die Wirtschaftsprüfstelle Arnheim, Amsterdamscheweg 133; Betr.: J. Levitus, Lunchroom, Nijmegen, Gr. Markt 27: Die Polizei in Nymegen hat uns auf den obengenannten Juden aufmerksam gemacht, der ein Bäckereibetrieb hat. Angeblich hat er die Bäckereimaschinen schon verkauft. Wir sind gerne bereit die Liquidation durchzuführen und bitten uns umgehend die Besellungsurkunde zu schicken. Heil Hitler! OMNIA Treuhandgesellschaft m.b.H. [handtekening onleesbaar]; met potlood erbij: 'Sonderaktion' en: 'Ma'.

In de maanden die volgen probeert Jacob nog apparatuur en machines van de bakkerij te verkopen, natuurlijk onderhands, want het was voor Joden verboden. Jacob slaagt er volgens onze reconstructie in ieder geval in om een ‘Rühreimaschine mit eingebaute Elektromotor (Marke Hobart)’ en een ‘Mandelwalzer mit Motor und Triebwerk (Marke Nieulant Belkman)’ te verkopen aan bakker Ditters op Marterstraat 6.

Bakkerij Ditters, Marterstraat

Ditters leent vervolgens f 500 aan Levitus en de machines dienen als onderpand. Wanneer de lening vervolgens niet terugbetaald wordt, gaan de machines over in handen van Ditters. Maar OMNIA eist vervolgens dit bedrag op.²⁶ Volgens OMNIA wordt de zaak definitief per 1 augustus 1942 gesloten en wordt het personeel dan ontslagen. Wij veronderstellen dat dat in werkelijkheid echt wel eerder, begin 1942, zal zijn gebeurd.²⁷ Het transportbedrijf Verkroost van de Pontanusstraat haalt de zaak op 29 en 30 juli 1942 leeg. De bedrijfsinventaris wordt naar het magazijn van Verkroost overgebracht, waar die tot november 1943 blijft staan. Alleen de beide machines worden naar Ditters overgebracht.

²⁶ Hierover in: NIOD 094f, inv.nr.3885 - OMNIA LEVITUS. Bij het grootste deel van de te liquideren kleine bedrijfjes werd de *Omnia Treuhandgesellschaft GmbH* als *Liquidationstreuhänder* aangesteld. Deze in Praag gevestigde onderneming opende daartoe een filiaal in Den Haag. Na de liquidatie van een bedrijfje werd een batig saldo bijgeschreven op de privérekening van de voormalige eigenaar bij Liro Sarphatistraat.

²⁷ Probebericht, 18 februari 1944; Van OMNIA an die Wirtschaftsprüfstelle (concept): “Der Jude Jacob Levitus (...) betrieb im eigenen Geschäftshaus (...) ein Café mit Konditorei. Sein Geschäft war von kleinem Umfang. Der Betrieb wurde am 1. August 1942 stillgelegt. Die Angestellten wurden von dem Jude seinerzeit entlassen.” In: NIOD 094f, inv.nr.3885 - OMNIA LEVITUS.

B. Verkroost - Nijmegen
 GERO 292219 PONTANUSSTRAAT 1-3
 TEL. HUIS 25182 TEL. KANTOOR 26866
 Verhuizingen en Transporten door geheel Europa

Berging voor inboedels
 in afgesloten kamers

NIJMEGEN, 17 november 1942

Rekening voor Den Weled heer. L. Mattum.
 Bekenburgscheweg. 205
 Arnhem

1942	Betreeft goederen Levitus. Grote Markt. 37 Nijmegen.	
Juli. 29 en 30	Voor vervoer bakkerij inventaris en winkelinventaris van Grote Markt. naar opslag Verkroost. en machinerieën naar bakker Ditters. Materstr. Nijmegen. met extra hulp laden en lossen	85 00
1943. Nov. 17	Voor vervoer bakkerij en winkel. inventaris goederen van Nijmegen naar Arnhem Korte straat. 9- met extra hulp laden en lossen	75 00
	Opslagloon deze goederen van 29 Juli. 1942 tot eind Nov. 1943 16 maanden a f. 10.- per maand	160 00
	Totaal f.	320.00
	Überwiesen durch die BvNA. am 1.2.44.	

Op 4 augustus 1942 verkoopt Claase het pand aan J. Rits voor f 14.000. De notaris bij wie de akte passeert is Roscam Abbing uit Arnhem.²⁸ Rits had eerder een ontmoetingsruimte voor extreemrechts aan de Lange Hezelstraat, het Zwart-Roode Huis en ook wel Kringhuis genoemd, en hij woonde daar eerder ook.²⁹

Recente foto van de kelder van Lange Hezelstraat 83, waar Rits woonde.

²⁸ Het gaat hier om Johannes Rits, Nijmegen, 17 september 1903; man van Huberdina van Well, Gennep, 17 september 1903; Rits woonde o.a. Grote Markt; op 26 januari 1939 naar Lange Hezelstraat 83; op 7 oktober 1941 naar Waldeck Pyrmontsingel 73, op 19 augustus 1942 naar Grote Markt; na oorlog o.a. Broerweg 44, Elandstraat 17, Ubbergen; schilder, hotelhouder (doorgestreep), voeger.

²⁹ Jan Willems vertelt in Ed Nieuwenhuis, *De Hezelstraat in verhalen*, in *Mariken* van december 2021 dat de zolder versierd was met Duitse vlaggen en dat er geregeld NSB-bijeenkomsten waren. Er werden ook boeken verkocht. De foto van de kelder komt uit dat artikel.

Rits vestigt vervolgens in het pand van Levitus en Cohen de ‘Dietsche Taveerne’, elders ook wel ‘Duitsche Taveerne’ genoemd. Volgens één onderzoeker werd het pand ook als bordeel gebruikt.³⁰

19/1308	<u>Levidus</u>	<u>Piss</u>			<u>Nijmegen</u>
Jacob Hoopman de Nijmegen	Johannes Franciscus Hoopman de Nijme- gen Wald. Pijpmontglofs	C 1460 huizen en af medelste van 2 30 e. a.	134	335	1396
n	i	n	i	n	i

Transport d.d. 4 Aug. 1942 niet bereikt Abbing de Bunhem gevoerd te bunhem 48 Aug. 1942. deet 13/45 no. 139.	oud. overgeschreeven 6-D-42 in deel 917 m. 110	12317	get. 11711	Gelt West o. Kfr. J	f. rem. v. Bunhem juli 1942 7/136.
14.000.-					

Jacob Levitus, aan Johannes Rits, Waldeck Pyrmontsingel 73; Grote Markt 37. F 14.000. Transport 4 augustus 1942. Roscam Abbing Arnhem. Vorige aankoop (Levitus koopt pand): oud. Transport 4 augustus 1942, bij Notaris Roscam Abbing Arnhem, overgeschreven 6 augustus 1942³¹

Rits zet meteen stukken uit de inventaris openlijk te koop in de PGNC. Op 4 augustus 1942 een heteluchtoven en een liftinstallatie, op 15 augustus 1942 een partij hout, ramen met glas, granietplaat, lambrisering, op 18 augustus 1942 nogmaals de heteluchtoven en op 7 oktober 1942 twee grote tafels en een partij lampen met pendels.

10- ul- de- 19	straat 37, Nijmegen, Telel. 26490 (K 8800). Bod gevraagd op HEETE-LUCHTOVEN en LIFTINSTALLATIE. Alles in prima staat. Groote Markt 37 - Nijmegen. F. SCIARONE, Pianoleeraar (Stoetendinckla)	- is 4. te n v. in	te koop. - G. P. Willemss, Zandstraat, Beuningen. ● Partij Hout, Ramen met glas, Granietplaat, Lambri- zeering, te koop. - Groote Markt 37. ● Heerenrijwiel met goeds handen te koop - van Zwam
-------------------------	---	-----------------------------------	--

PGNC. 4 en 15 aug. 1942

Verkroost brengt overigens alle uit de bakkerij en de lunchroom weggehaalde spullen (maar niet de twee machines - en over de gesloopte oven wordt niet gerept) op 17 november 1943

³⁰ Zie: Niessen, W., *De lunchroom van Jacob Levitus aan de Grote Markt*, in: Nijmeegs Katern 9 (1995) nr. 1, 2-4 en: Niessen, W., *Met een uitgang aan de Kriekenbeek*, p.34.

³¹ Uit: Gelders Archief; 3100 Kadaster, Register 50; Staten van eigendomsovergangen van onroerende goederen, ten gevolge van het overlijden van de betreffende eigenaren opgegeven bij de kantoren van ontvangst der Directe Belastingen; 10/1308.

over van de Pontanusstraat Nijmegen naar Kortestraat 9 in Arnhem. De spullen werden gekocht door een zekere firma G. de Haas, Vossenstraat 7, in Arnhem.³²

In de kranten van zaterdag 20 juni 1942 stond dan ook nog het bericht dat uiterlijk op 24 juni Joden hun rijwielen moesten inleveren. Jacob en Leentje geven er twee af, een dames- en een herenfiets.³³

de Jong	J.	Vossenlaan 20	1	-
Kahn	T.	St. Jacobslaan 554	1	1
F. fman	S.	v. Slichtenhorststr. 14	-	-
Langstadt	F.	Broerstraat 35	1	1
de Leeuw	R.	Vredestraat 6	-	1
Leeuwenstein	H.	Madoerastraat 24	-	1
Levie	G.	St. Jacobslaan 554	-	1
Levitus	J.	Groote Markt 27	1	1
Lezer	M.H.	Timorstraat 18	1	1
		St. Jacobslaan 47	1	-

Juli 1942, de vlucht wordt voorbereid

Intussen bereiden Jaap de Jong, Hannie en haar ouders hun vlucht voor. We weten niet helemaal hoe dat gegaan is. In ieder geval werden er valse papieren geregeld en werd er contact gelegd met zogenoemde 'passeurs'.³⁴ Yvonne was nog te jong om precies op de hoogte gesteld te worden. Zij zegt: "Het was echt lekker buiten en leuke kinderen en zo. Maar mijn moeder was druk in de weer en op een gegeven ogenblik deelde ze mede dat ze vond dat mijn zuster moest trouwen met haar vriend. Dat is ook gebeurd." Dat moet dan ergens begin juli zijn geweest, in de week van 11 juli melden Hannie en Jaap zich bij het gemeentehuis om in ondertrouw te gaan.³⁵ Waarschijnlijk brachten zij in die week ook goederen onder bij derden, onder andere bij hun burens, het gezin Gosenson op de Vossenlaan 32.³⁶

Jaap de Jong heeft de reis die hij en Hannie maakten waarschijnlijk meteen na aankomst in Zwitserland minutieus beschreven, maar zij maakten slechts een klein deel van de lange reis

³² Na de oorlog wordt Rits vastgezet. Het is onduidelijk hoe het is gegaan met de door hem onderhands verkochte goederen. Opvallend is nog dat Rits op 6 september 1944 papieren verbrandt in de kelder. "Bij nader onderzoek van Jonker en Damen van de Politie en Roelofsen van de brandweer blijkt dat er in de kelder papier verstoekt werd en dat de rook aan alle kanten naar buiten kwam, ook bij het naastgelegen hotel 'Atlanta'." (Zie RAN 85, inv.nr.6102: 'Protocollen'; korte rapportages van enkele voorvallen, alle van september 1944, p.1).

³³ Zie RAN 5006, inv.nr.40209 (Inleveren rijwielen). De afbeelding stamt hieruit. Zie ook de publicatie hierover op deze site.

³⁴ 'Passeur' was toen een gangbare term voor personen die mensen onderweg bij hun vlucht naar het buitenland steunden, meestal tegen een vergoeding. Zoals het gezin Levitus zal ondervinden zaten daar behulpzame types bij, maar ook regelrechte bedriegers.

³⁵ PGNC, 18 juli 1942.

³⁶ Dit wordt verteld door M. Gosenson, een van de dochters in het gezin, in een interview met Bart Janssen. In: Bart Janssen, *Het verdriet van Nijmegen 1940-1945*, pp. 788, 789. Haar versie van de verdere vlucht is overigens niet juist. In dat boek op de pagina's erna tevens een mooie samenvatting van het ook in dit artikel gebruikte interview met Yvonne Levitus. Een samenvatting ook in: Frank Eliëns, *Voor Joden verboden*, pp. 213-214.

samen met Yvonne en haar ouders. We zullen hierna enkele keren citeren uit dit 'dagboek' en daarbij aangeven of Yvonne en de ouders er ook bij waren.³⁷

Hannie en hij trouwen op 31 juli 1942 en daaraan wijdt hij enkele woorden. "Gezellige ontvangstdag met veel visite en veel bloemen. De 'passeuse' kwam ook nog even kijken. Moeder kwam speciaal uit Utrecht." En over de dag erna schrijft hij nog: "Het was een kalme dag. Moeder ging weer naar huis. Vader kon niet komen, had zich laten opereren aan z'n voeten en lag in het ziekenhuis in Utrecht." De dag daarop treffen Hannie en Jaap de laatste voorbereidingen: "Voorbereiding voor de tocht. De laatste kleinigheden van ons worden weggebracht. Onofficieel wordt afscheid genomen. Op het laatste moment krijg ik nog een persoonsbewijs. Tot half acht moest er nog gewerkt worden aan de stempels," en dan gaan zij op 3 augustus op weg: "Kalme spanning voor het vertrek. Paul is de hele morgen bij ons geweest. Om half elf kwamen de 'passeurs'. Afscheid en tot weerziens. Han haar ouders zullen vrijdag nakomen. Wij lopen met Paul naar Hatert. De taxi van de 'passeurs' komt ons daar achterop en wij nemen afscheid van Paul. We rijden naar Oss waar we de trein zullen nemen. Deze is een uur te laat en wij wachten met angst op het perron in Oss."³⁸ De bedoeling is dus dat de ouders van Hannie en haar zus op 7 augustus zouden vertrekken. Die dagen zit vol met zenuwslopende gebeurtenissen, zowel voor de twee vluchtenden als voor de achterblijvers in huis.

Op 9 augustus 1942 komt bij de politie de melding dat op 6 augustus "de Jood Jacob Levitus (...) aan huis bezoek gehad heeft van twee tot nog toe onbekende mannen. (...) Hij en zijn dochter [dat is dus Yvonne] zijn gevlucht en vervolgens is geld en huisraad geroofd. Getuigen verklaren dat hij kort tevoren bedreigingen had ontvangen van iemand van de NSNAP. Een van de twee mannen sprak Duits. Als signalement nog: de een een blauwe, de andere een bruine slappe hoed, beiden blauwe regenjassen en een was blond met "zgn. bakkebaardjes".³⁹ De gebeurtenissen worden ook gerapporteerd aan procureur-generaal De Rijke te Arnhem: "Op Donderdag, 6 Augustus 1942, is een Jood met zijn gezin, na het bezoek van drie personen, die hem blijkbaar hadden geïntimideerd, gevlucht, zonder tot dusver terug te keeren. Nadien werd in zijn woning ingebroken. In verband daarmee zijn 7 personen aangehouden, waaronder de 3 bezoekers, die zich aan diefstal van circa f 600,00 en verschillende goederen in de woning blijken te hebben schuldig gemaakt."⁴⁰ Over hen

³⁷ Jaap en later zijn zoon Albert speelden na de oorlog met de gedachte het dagboek uit te geven, maar dat is nooit gebeurd. Wij kregen een kopie van het typoscript van Lennie de Lange, dochter van Yvonne Levitus. Het laatste gedeelte van het werk is niet geschreven door Jaap, maar door Hannie.

³⁸ Citaten uit dit dagboek. Wij weten niet wie Paul is; het zou kunnen gaan om Paul Vyth, die dichtbij woonde en met wie zij bevriend waren. Waar zij verderop in het dagboek spreken over Paul, gaat het zeker over hem. Maar als Paul meewandelde tot in Hatert, nam hij wel een risico: lopen met de Jodenster op was riskant voor Jaap en Hannie, lopen zonder ster was riskant voor hemzelf.

³⁹ Zie RAN OSAN 19, inv.nr.6011. Door de politie opgestelde rapporten betreffende bijzondere voorvallen, ter doorzending naar de Duitse autoriteiten (10 augustus 1942 – 16 februari 1943, p.3). Dit voorval werd overigens telefonisch doorgegeven aan het Provinciehuis in Arnhem, zoals iemand er met een potlood bij schrijft.

⁴⁰ NIOD 100, dossier van Procureur-Generaal De Rijke te Arnhem: augustus 1942, 6. Bijzondere gebeurtenissen (doos 71).

werd nog opgemerkt: "Een van die mannen sprak Duitsch en zou een legitimatiebewijs hebben gehad met golden 'Hoheitszeichen'." ⁴¹

Vervolgens stuurt Feenstra, commandant van de Marechaussee nog een telex: "Arnhem, 9 augustus 1942 Marechaussee Arnhem (kopie van telex-bericht), 'Ontvangen van de gemeentepolitie te nijmegen, den 9den augustus 1942 te 12.00 uur; inhoud': "op 6 augustus 1942 te 18.30 uur heeft de jood jacob Levitus, wonende te nijmegen, vossenstraat 28 aan zijn woning bezoek gehad van 2 tot nog toe onbekend gebleven mannen, waarop Levitus met zijn vrouw en dochtertje is gevlucht. Kort daarop is, vermoedelijk door inklimming, uit de woning het aanwezige geld en in den nacht van 7 op 8 augustus 1942 door forceering van een ruitje in de voordeur, een groot gedeelte van het aanwezige huisraad geroofd. Blijkens getuigenverklaring in de buurt, heeft Levitus geruimen tijd tevoren een schriftelijke bedreiging ontvangen, onderteekend met: "een n.s.n.a.p. man". Een van vorenbedoelde mannen sprak in de deutsche taal en heeft aan een jongen in de buurt een legitimatiebewijs getoond, waarop een deutsche adelaar en foto voorkwam. Aan de hand van de getuigenverklaringen wordt vermoed dat Levitus gehanteerd is en onder bedreiging is gevlucht, zijn verblijfplaats is onbekend. Signalement van de onbekende mannen: oud ca. 23 a 25 jaar, gekleed in blauwe regenjassen, een hunner was donkerblond en had zg. bakkebaardjes. De een droeg een bruine, de andere een blauwe slappe hoed. De majoor, commandant van het marechaussee gewest arnhem, J.E. Feenstra." ⁴²

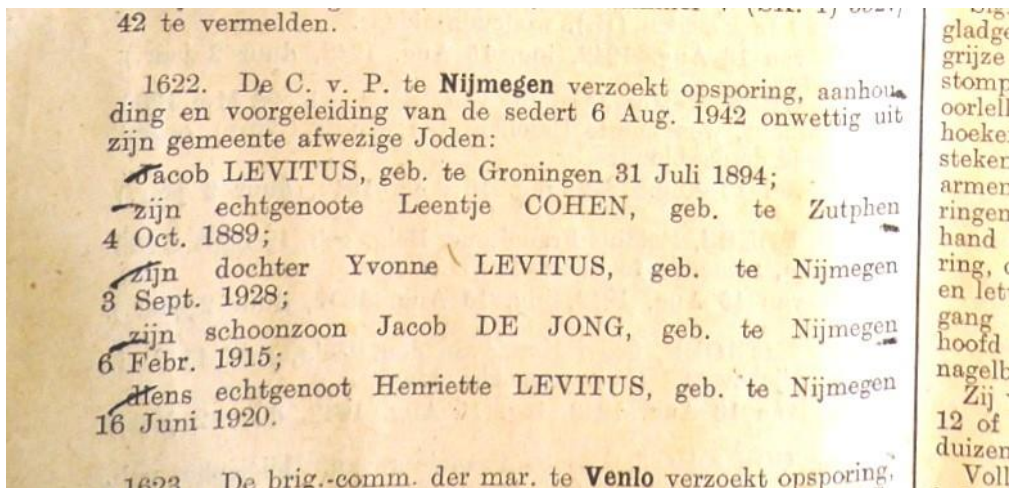
Het is natuurlijk niet uitgesloten dat deze hele rapportage in scène is gezet om te verhullen dat er door politieagenten zou zijn ingebroken. Wel maakt dit alles duidelijk dat de politie meteen na de vlucht hiervan op de hoogte was en dat, als de weergegeven feiten kloppen, extreemrechtse types op de hoogte waren en met intimidatie de vlucht een dag vervroegd hebben. Yvonne, die zegt zich van deze dagen weinig te herinneren, maakt hierop overigens geen enkele toespeling.

Hoe dan ook vertrekken zij met hun drieën. Op 20 augustus al staan zij in een opsporingsbericht, daarin ook dat zij op 6 augustus zijn gevlucht: ze waren "sedert 6 aug. 1942 onwettig uit de gemeente Nijmegen afwezig". In het bericht worden ook Hannie en Jaap genoemd.

Op wat wij noemen de Burgemeesterslijst - de definitieve grondslag voor de komende aanhoudingen - wordt achter hun namen een 3 toegevoegd als aanduiding dat zij niet meer thuis waren.

⁴¹ RAN 579, inv.nr.7530 (oud nummer), nu: Dagboek Kokke.

⁴² NIOD 100, dossier van Procureur-Generaal De Rijke, o.c. Feenstra werd na de oorlog ter dood veroordeeld.

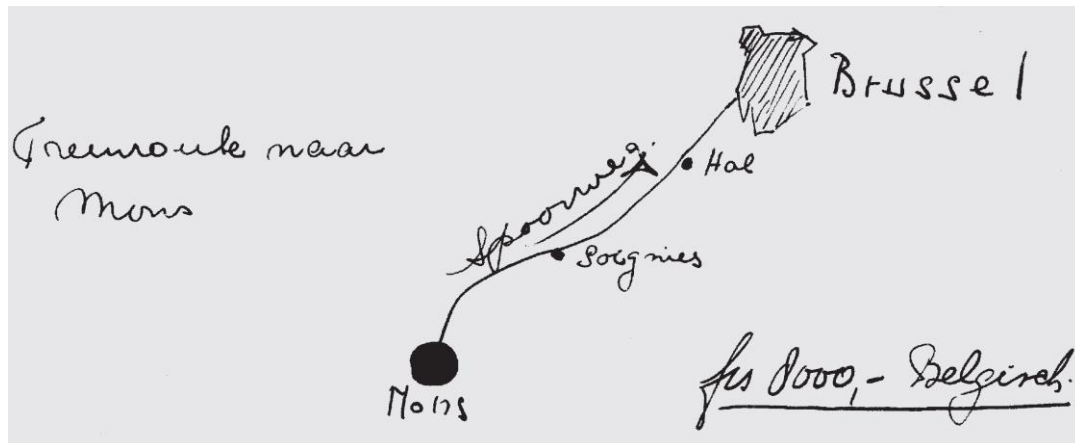
Algemeen Politieblad, 20 augustus 1942: Nijmegen, "sedert 6 augustus 1942 onwettig uit zijn gemeente afwezige Joden: Leentje Cohen, Jacob Levitus, Yvonne Levitus, Henriëtte Levitus, Jacob de Jong"

Hannie en Jaap reizen intussen via Tilburg naar Baarle, waar ze wachten tot het donker is om met ondersteuning van een passeur de grens over te steken, waar ze vervolgens in de buurt kunnen slapen. Met een tandem wordt de reis naar Brussel voortgezet, waar ze een afspraak hebben met een zekere Yvonne. Ze hebben inmiddels al f 2.000 betaald aan de passeurs. Ze hebben ook pasfoto's bij zich van Leentje, Jacob en Yvonne en kunnen zo snel valse Belgische Persoonsbewijzen regelen.

Leentje, Jacob en Yvonne zijn in de herinnering van Yvonne helemaal te voet van Nijmegen tot de Belgische grens gelopen. Waarschijnlijk namen Leentje en Yvonne van daar de trein naar Brussel, terwijl Jacob verder moest fietsen. Een zekere Mimi brengt nog geld en wat bagage uit Nijmegen, ze gaat de dag erna weer terug om nog meer geld en spullen te halen. Het lijkt erop dat dit geld komt van Israël de Jong, de vader van Jaap.

In Brussel wemelt het van de Duitse soldaten en politie, al helemaal bij het station. "Eindelijk om ca. half vier komen moeder en Yvonne het station uit. Zwaar vermoeid van de nachtelijke overtocht en het vroege opstaan, verformfaaid en mismoedigd. Papa is er nog niet en dus breng ik ze maar eerst naar Stockel," schrijft Jaap. Dan blijkt eigenlijk al snel dat ze allen het hele plan nog niet goed in hun hoofd hebben. Ze hadden allemaal gehoopt en geloofd dat ze met de valse kaarten in Brussel zouden kunnen blijven. "Mijn vader stond zingend zijn haren te wassen in het fonteintje in de gang. En die was zo blij dat hij eruit was en volgens hem vrij was. En toen ben ik hem gauw gaan vertellen, ja dat was weer zo'n raar trekje van mij, we kunnen hier niet blijven. Ik zag die man zo versomberen en ik had er alweer zo'n spijt van dat ik dat gezegd had," vertelt Yvonne later.

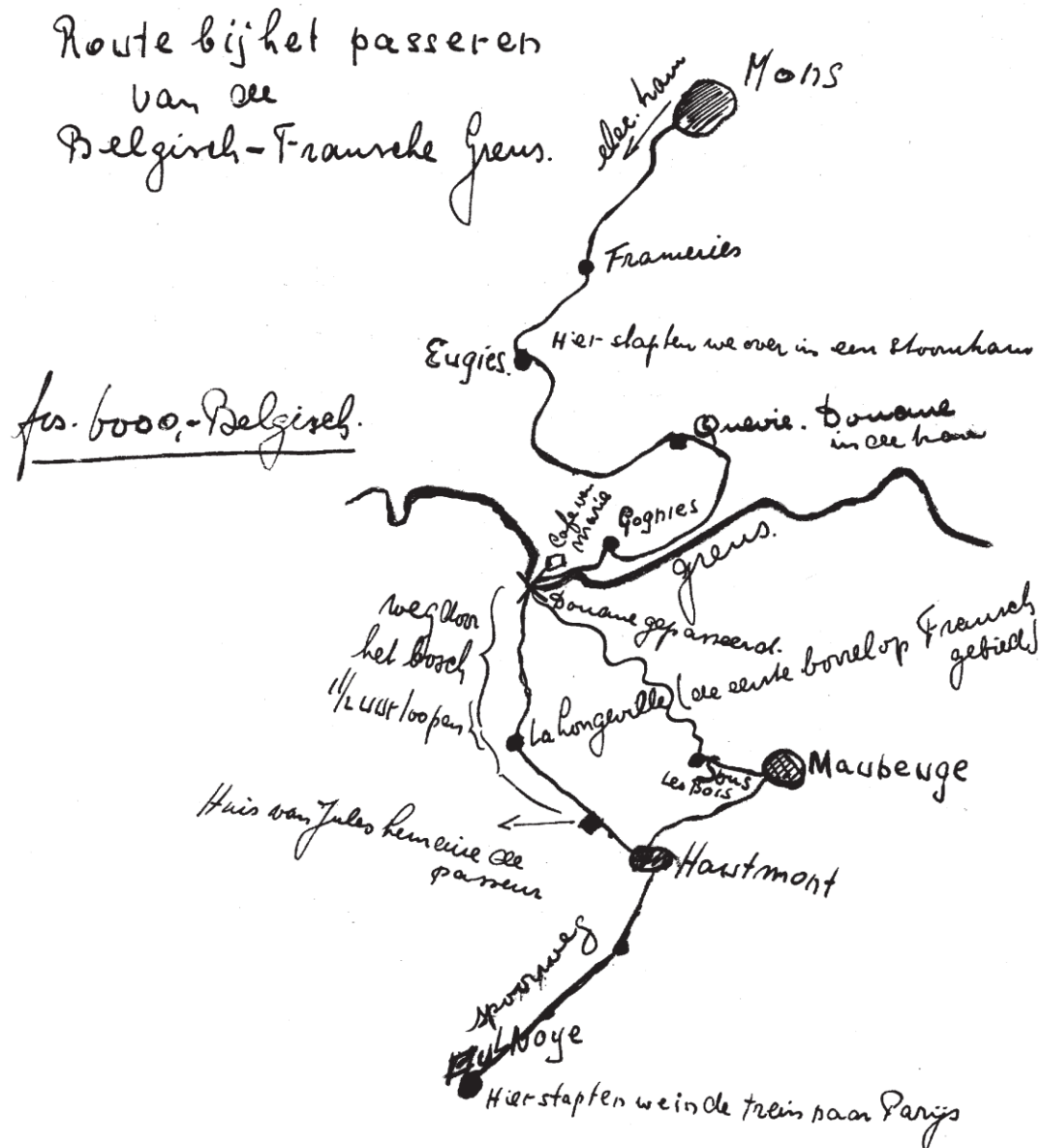
Met de trein gaan ze met zijn allen vervolgens naar Mons.

Het plan is nu om naar Bordeaux te reizen, of een plaats daar in de buurt, om daar de demarcatielijn over te steken die het door het Duitse militaire gezag bestuurd deel van Frankrijk scheidde van het door de collaborerende regering van Pétain bestuurde deel. Zo zouden ze dan verder gaan naar Spanje en vandaar naar Engeland.

Drie Franse zones, 1942

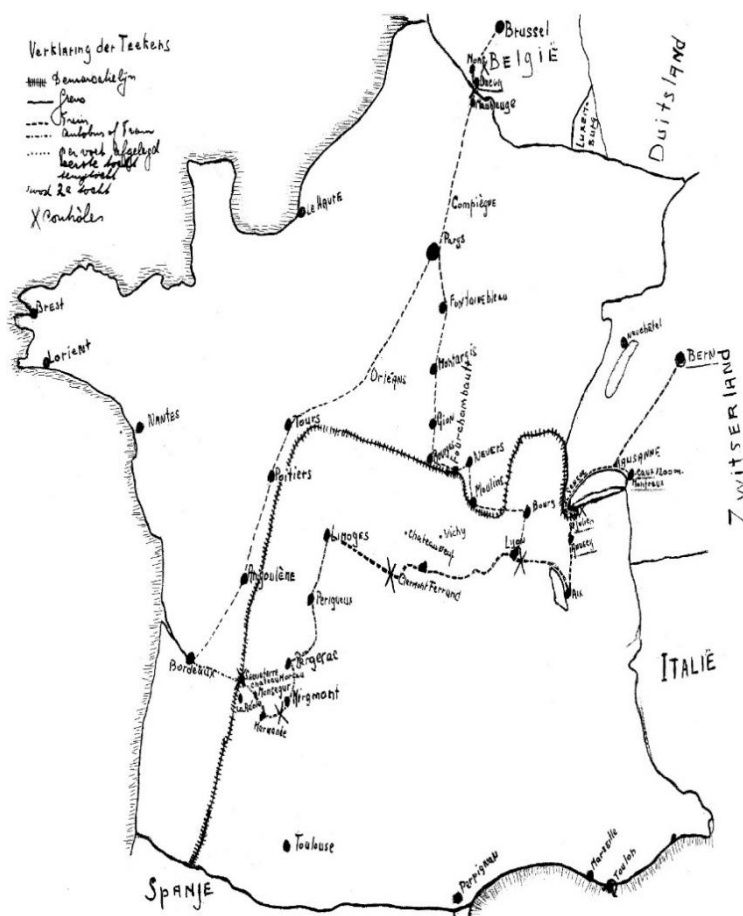

Route van Mons over de grens met hulp van vele passeurs naar Aulnoye, waar ze de trein pakten.

"De tocht was niet mals," vertelt Yvonne, "maar we waren grotendeels met zijn vijven, dat scheelde toch wel." De passeur neemt soms geld af, dan komt hij weer terug, dagen van grote onzekerheid. Eerst proberen ze de grens tussen de twee Frankrijken over te steken bij Fourchambault, maar dat lijkt onmogelijk. Op 16 augustus is het geld nagenoeg op en wordt besloten terug te gaan naar de Belgische grens om daar weer via Mimi geld op te halen. Ze verblijven daarna vooral in Parijs en op 25 augustus komen ze met de trein aan in Bordeaux. Daar in de buurt, bij Sauveterre-de-Guyenne, zullen ze proberen de zwaar bewaakte demarcatielijn te passeren. Met de bus gaan ze erheen op 27 augustus, maar daar lopen ze in de val. Ze wachten onder een luifel op een teken, maar dat komt niet. De passeur is er definitief met alle geld vandoor. "We hadden geen geld meer, we hadden eigenlijk helemaal niks. We wisten op dat moment niet meer wat we moesten doen. Mijn ouders waren ook door die lange tocht volledig uitgeput. Ik klemde me aan mijn ouders vast. Erger was dat mijn zuster zich ook aan mijn ouders vastklemde. En mijn zwager, dat lees je ook in de

dagboeken, die alles één groot avontuur vond, was jong, en ondernemend, die zei, ik ga door. En hij zei wel tegen mijn ouders, geef me Yvonne mee.” Jaap schrijft inderdaad: “De bus konden we op het nippertje halen en zo gingen we, beroofd van al het geld dat we bij ons hadden ($\pm$ Franse francs 120.000) geslagen en mismoedig terug. Han haar ouders besloten dat ze terug wilden gaan naar Brussel en wij hadden de moed niet om ze tegen te houden. Tot ons geluk had mama een briefje van Franse francs 5.000 in haar schoen verstopt zodat we nog konden reizen.” En Yvonne zegt: “En dat haalde ze tevoorschijn. Dat geld hebben we verdeeld, mijn zwager heeft de helft gekregen en wij de helft.”

Bordeaux: de wegen scheiden zich – Hannie en Jaap naar en in Zwitserland

Terug dus met de bus naar Bordeaux en daar scheiden hun wegen. Hannie en Jaap nemen weer de bus naar Sauveterre en met behulp van allerlei mensen steken ze daar op 29 augustus de lijn over. Van daar reizen ze redelijk makkelijk naar Lyon, waar ze enkele adressen hebben en hulp hopen te krijgen van het 'Office Neerlandais'. Ze krijgen daar onderstaande documenten uitgereikt. Jaap houdt zijn eigen naam, maar zijn vader heet hier niet Israël, maar Karel. Hannie kreeg wel een nieuwe achternaam: 'Gremelt' en werd ook protestant. Haar moeders achternaam werd 'Coenen' in plaats van Cohen.

CERTIFICAT D'IDENTITE

Nom : de JONG, Jacob
 Nationalité : Néerlandaise
 Date et lieu de naissance : Nimègue (Hollande) le 6/2/1915
 Profession : Commerçant
 Confession : protestant
 Adresse en Hollande : Vosselaan 28, Nimègue.
 Passeport Hollandais : en instance de délivrance
 Fils de : Karel Né le : 23/8/1885 à Millingen
 et de : Johanna Bronkhorst Né le : 6/2/1889 à Nimègue
 Date d'entrée en France le 10 Août 1942 et arrivée à LYON
 le 31 Août 1942

Fait à LYON, le 1 Septembre 1942

Le Directeur

 M. Jacquet

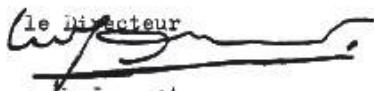
Adresse : Hotel du Commerce,
 Rue de la Claire. LYON.

CERTIFICAT D'IDENTITE

Nom : GRIMMELT, Henriette
 Nationalité : Néerlandaise
 Date et lieu de naissance : Nimègue (Hollande), le 16/6/1920
 Profession : sans
 Confession : protestant
 Adresse en Hollande : Vossenlaan 26, Nimègue
 Passeport Hollandaise en instance de délivrance
 Fils de : Jacob Né le 31/7/1895 à Groningue
 et de : Iona Coenen Né le 4/10/1894 à Zutphen
 Date d'entrée en France le 10 Août 1942 et arrivée à LYON
 le 31 Août 1942

Fait à LYON, le 1 Septembre 1942

le Directeur

 J. Jacquet

OFFICE NEERLANDAIS
 LYON

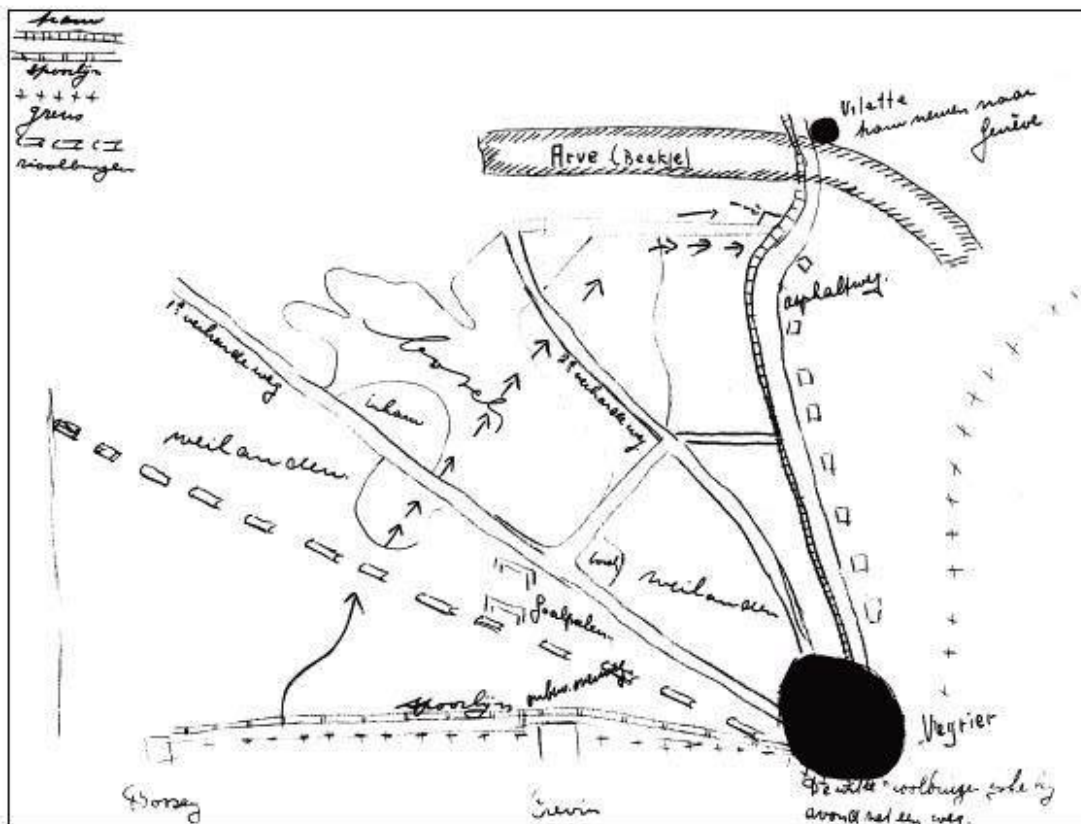
Adresse : Hotel du Commerce,
 Rue de la Claire, LYON

Hierboven twee identiteitskaarten, uitgegeven door het Office Néerlandais Lyon, deels met gefingeerde gegevens, o.a. de voornaam van Jaap (hier Karel), de achternaam van Hannie en de religie.

Ze proberen daar van alles om weg te komen, maar uiteindelijk kan niemand hen echt helpen. Het enige wat overblijft is proberen illegaal de Zwitserse grens over te steken. Maar dan worden ze bij een controlerazzia in de hotels op 10 september opgepakt. Daar zitten ze vast, samen met anderen die probeerden weg te komen, zoals 'de Stofkoopters en de van Gelderens', zoals ze er eerder Louis Rubens en zijn vrouw Vyth ontmoetten.

De medegevangenen waren meest heel aardige mensen, schrijft Jaap, vooral Russen, Tsjechen, Grieken, Marokkanen. Na ongeveer vijf dagen worden ze weer vrijgelaten. Maar ze moeten snel weg want ze krijgen geen nieuwe 'Sauf Conduit' uitgereikt en kunnen dus ook niet meer aan bonnen komen. Op 15 september nemen ze de trein richting Annecy, en al snel blijkt dat zich in de trein wel meer dan honderd Joodse Nederlandse vluchtelingen

bevinden. Vanuit Annecy nemen ze de bus naar St. Julien. Daar in de buurt wonen best veel behulpzame mensen en zo maken ze een bergtocht in de buurt van Archamp en plotseling zijn ze er, in Zwitserland, iets onder Genève.

De Zwitserse grens over

Carouge, het eerste stadje in Zwitserland; ansicht zat in het Dagboek.

Genève ziet er uit als een waar lustoord. Maar de volgende dag moeten ze er alweer weg om in Bern het een en ander te regelen. Daar krijgen ze onderdak in 'Hotel Zum Goldenen Adler' in de Gerechtigkeitsgasse. Medebewoners waren er onder meer Van Vliet, een oud-

gevangene uit het concentratiekamp bij Amersfoort en Herbert Frankenhuis en Benno Mozes. Bij de Heerespolizei krijgen ze een voorlopige 'Aufenthaltsbewilligung'. Na enige tijd kunnen ze gelukkig ook naar een beter hotel, Hotel Kreuz.

Contact houden met vrienden en familie

We proberen nu enigszins te reconstrueren op welke wijze Hannie en Jaap contact onderhielden met familie en vrienden, met name in Nederland; de inhoud ervan zegt ook iets over wat de achterblijvers ondergaan.⁴³

De eerste brief uit Nederland ontvingen zij van een broer van Jaap, de ruim vier jaar jongere Hans.⁴⁴ Hij dook met zijn vrouw Ella onder in Vianen in augustus 1942, maar toen zij meenden dat het gevaar enigszins geweken was, kwamen zij weer 'boven'. Vervolgens doken zij onder op diverse plaatsen, onder meer in Heerenveen, Utrecht, Loosdrecht, Den Haag en Leiden. Daar werden zij beiden opgepakt. Zelf schreef hij hierover: "De schilders familie, zo noemden wij hen, bestond uit man, vrouw en twee meisjes van acht en tien jaar oud. Zij mochten nooit de deur open doen als er gebeld werd. Dit deed altijd de vrouw, zodat wij eventueel de tijd hadden om naar de schuilplaats te verdwijnen. Het was 3 december 1943 ongeveer 17.00 uur. De deurbel rinkelde en tot onze verbazing zegt de vrouw tegen het jongste meisje: 'maak de deur maar open!' Twee politieagenten kwamen de kamer in. Binnen een uur waren we op het bureau en vandaar werden wij naar Scheveningen gevangenis gebracht. Vijf dagen later arriveerden wij met de trein in Westerbork en vandaar vertrokken wij op 24 februari 1944 naar Auschwitz waar wij op 27 februari 1944 in Birkenau station aankwamen. De mannen werden direct na het uitladen gescheiden van de vrouwen en de kinderen. Daarna moesten wij langs een stel SS-officieren (o.a Mengele) lopen en werden ongeveer 250 mannen (waaronder ik) geselecteerd. Dit gebeurde ook bij de vrouwen. Degenen die niet geselecteerd werden gingen op vrachtwagens direct naar het crematorium van Birkenau. Dat is het laatste wat ik van Ella zag, met een vreemde baby op haar arm. Ze zwaaiden naar mij."⁴⁵

Ella Leefsma (Rotterdam, 7 juni 1921 – Auschwitz, 27 februari 1944)

⁴³ Zie ook de selectie van de aan hen gezonden briefkaarten achterin.

⁴⁴ Zijn officiële voornaam is Henri. Hij werd geboren toen het gezin nog woonde op De Ruyterstraat in Nijmegen. Hij was lid van de Joodse Jeugd Federatie afdeling Nijmegen en, na de verhuizing in april 1940 naar Utrecht, van de afdeling in die stad. Daar ontmoette hij Ella Clara Leefsma (Rotterdam, 7 juni 1921, overleden Auschwitz, 27 februari 1944). Zij trouwden in Utrecht op 29 juli 1942. Jaap was er nog getuige, vlak voor zijn eigen huwelijk. Hans kwam terug uit Auschwitz en migreerde later naar Canada, niet ver van Guelph. Hij overleed in 2010 in de provincie Ontario.

⁴⁵ Geciteerd uit een brief (mail) van Hans aan Albert, de zoon van Jaap en Hannie; augustus 1998.

Het gezin De Jong in gelukkiger dagen. Zij woonden toen op Driehuizerweg 68, nu Heyendaalseweg 26. V.l.n.r. Hans, moeder Johanna, Jaap, Albert, vader Israël en Sophie.

Op 1 december krijgen Hannie en Jaap in Bern ook de eerste brief van zijn ouders, Israël de Jong en Johanna van Bronkhorst. Wij vermoeden dat zij toen al ondergedoken zaten, vermoedelijk in Nijmegen. Ook hier zijn de exacte data onduidelijk, maar zeker is dat zij in de herfst van 1942 onderdoken en wel eerst in Nijmegen.⁴⁶ Zij zaten toen op Van Slichtenhorststraat 40 bij het gezin Metzer.⁴⁷ Later gingen zij naar Loosdrecht en vervolgens naar Breda. Zij deden een poging te vluchten naar Zwitserland, werden opgepakt en beroofd, maar wel weer vrijgelaten. Ze keerden terug naar Breda en Nijmegen, dan nog even naar Hilversum. Na de bevrijding keerden zij terug naar hun huis in Utrecht, waar zij de zonder hun ouders uit Tröbitz teruggekeerde kleinkinderen Channah en Judith in huis namen.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Metzer verklaart in 1948: "In het jaar 1943 was de heer De Jong en zijn vrouw bij mij ondergedoken. Greven, een buurman van De Vries aan de Vossenlaan berichtte ons over de arrestaties [van Sophie en Nathan]." Uit: Nationaal Archief, CABR, Bijz. Strafkamer Arnhem 62.

Leo Leefsma (1890 – 1943) en Johanna Bronkhorst

Op 1 januari kregen Hannie en Jaap een briefkaart van Hannies ouders en van Yvonne vanuit Nijmegen, eindelijk een levensteken!⁴⁸ De drie zitten dan nog ondergedoken aan de Van Goorstraat, waarover verderop meer. Uit de kaart bleek dat Hannie en Jaap dan al meer berichten naar hen hebben verstuurd. Zeker zullen zij tevoren hebben afgesproken aan wie zij veilig post konden sturen met bovendien een vage inhoud. Zeker is dat ene Antonia Faassen als tussenpersoon fungeerde, zoals verderop zal blijken. Zoals te zien is de briefkaart voorzien van een stempel: 'Oberkommando der Wehrmacht, Geprüft'.

Op 11 juni 1943 schrijft Hannie - zij maakt van dan af de notities in plaats van Jaap - in het dagboek: "Briefkaart ontvangen voor mijn verjaardag van vader en moeder. Een mooier verjaardagscadeau kon ik niet krijgen." En op 15 juni: "Vandaag is Elly de Wijze jarig en ik wilde dat ik wist of ze veilig ergens ondergedoken zat." Op 17 juli: "Moet nodig weer eens een briefkaart van vader en moeder hebben. Heb lang niets meer ontvangen." Op 21 juli: "Ik heb al bijna één maand niets van vader en moeder en Yvonne gehoord. Ik ben reuzebang en heb erge heimwee. Het enige lichtpuntje is dat het met de oorlog goed gaat maar hoelang zal het nog duren?" Vijf dagen later: "Ik heb nog steeds niets van thuis gehoord en Jaap ook al zo'n lange tijd niets. Met de oorlog gaat het prima. We verwachten hier allemaal dat Italië vlug zal capituleren. Jaap is er van overtuigd dat we binnenkort naar Italië zullen gaan."

Op 10 augustus komt er eindelijk weer post: "Jaap heeft gisteren een brief van Nathan gekregen. Gelukkig zijn ze allen nog gezond en wij hebben ze geschreven dat we moeite zullen doen voor certificaten uit Palestina. We weten nu eindelijk dat de jongste dochter Chanah Beroechah heet. Van Jaap zijn ouders en van Hans, Ellen en Abbe stond er niets in.

⁴⁸ In een bijlage drukken wij kopieën af van een deel van de briefkaarten vanuit de onderduik.

Maar wij hopen dat ook zij allen nog goed gezond zijn,” zo noteert Hannie. Bij Hans en Ellen gaat het om de net hierboven genoemde broer van Jaap en zijn vrouw, die dan nog ondergedoken zitten; Abbe is de roepnaam van Albert, de jongste broer van Hans en Jaap. Wat Jaap en Hannie niet konden weten was, dat Albert kort daarvoor was opgepakt. Hij zat, zo schreef zijn broer Hans later, ondergedoken in Loosdrecht. Hans was ook even in Loosdrecht geweest, maar ze hadden weinig contact.⁴⁹ Albert werd op 4 juni 1943 geregistreerd in Kamp Westerbork en enkele dagen later gedeporteerd naar Sobibor en daar onmiddellijk vermoord.⁵⁰

Op 23 augustus komt er weer post: “Vandaag hebben we eindelijk weer een brief ontvangen van Jaap z'n ouders. Gelukkig maken ze het goed en Hans en Ella, Fien en Nathan en de kinderen ook. Abbe, schreven ze, werkt in het buitenland. Wat dat betekent weten we niet. Ze schreven ook dat mijn ouders het hoogstwaarschijnlijk goed maken, maar dat ze allang verhuisd zijn. Daarom heb ik natuurlijk zolang niets meer van ze gehoord. Toch ben ik een beetje bang dat er iets niet in orde is. Het is vandaag twee maanden geleden dat ik de laatste briefkaart van ze ontvangen heb. Jaap z'n vader is jarig, hij is vandaag 59 jaar geworden.” Dus weer een brief vanuit de onderduik van Israël en Johanna, waarin zij schrijven dat Abbe in het buitenland werkt, wat onheilspellend klonk. Wij zagen wat het betekende. Ze schreven ook dat Leentje en Jacob waren verhuisd: inderdaad zijn ze niet meer in de Van Goorstraat, maar aan de Bijleveldsingel, zoals we verderop zullen zien.

Op 19 september 1943 krijgen ze weer post van de ouders van Jaap, ook “van Sonja kregen we een brief, maar het was een rotbrief”. En een week later schrijft Hannie opgelucht: “Hoera! Gisteren eindelijk een briefkaart van vader en moeder! Het gaat goed met ze en met Yvonne gaat het ook goed. De afgelopen drie maanden had ik niets meer gehoord. Nu hoop ik maar dat ik weer geregeld post krijg.”

Rond 28 september krijgen ze een brief van Izak de Vries, de broer van Nathan. “Hij zit met zijn familie al circa tien maanden in Westerbork. Hij is daar op kantoor en daarom schijnt hij ook te mogen schrijven. Uit deze briefkaart maakten wij op dat Nathan en Fien en de kinderen ook in Westerbork zitten. Wij zijn al lang bezig om certificaten van Palestina voor ze te verzorgen, maar aangezien en het Consulaat en de Joodse verenigingen hier ons er geen cent voor wilden geven, waren we nog geen stap verder gekomen. Nu kwam er een noodbriefkaart uit Westerbork. We hebben meteen naar Opperrabbijn Leeuwenstijn geschreven en die heeft onmiddellijk geld gestuurd waarna Jaap maandag voor een week naar Genève is gegaan. Nu bleek dat op het 'Office Palestina' de nummers van de certificaten voor Nathan en Fien klaarlagen. De nummers zijn voor Nathan: M. 438/43/C/261 en voor de Vries Hartog: M. /438/43/C/258. Jaap heeft direct een telegram en nog een paar expresbrieven naar Holland gestuurd en we hopen nu maar dat ze aangekomen zijn.”

⁴⁹ Hans schrijft ook dat hun broer Albert was gehuwd met Roosje de Groot, geboren 5 februari 1922 in Amsterdam en overleden 7 mei 1943 in Sobibor. Dit lijkt ons onjuist te zijn, zij was gehuwd met Marcus de Jong.

⁵⁰ In de Molièrelaan in Utrecht bevindt zich een Stolperstein voor hem.

Nathan en zijn vrouw Sophie (de zus van Jaap) en hun twee kinderen Judith en Channah zijn dan net geregistreerd. In Kamp Westerbork zitten dan bijna alle broers en zussen van Nathan, hun partners en hun kinderen, en zijn ouders Simon en Judith.⁵¹ Zij worden allen op 11 januari 1944 gedeporteerd naar het *Aufenthaltslager* Bergen-Belsen, waar zij de volgende dag aankomen. Zij komen in wat wij hier maar de 'Palestinabarak' noemen. De moeder van Nathan overlijdt daar zes dagen later. De anderen overlijden deels in de maanden erna, anderen keren terug uit Tröbitz.⁵² De certificaten hebben in ieder geval niet geholpen. In december noteert Hannie: "Fien en Nathan hebben de certificaten ontvangen. Nu worden ze hoogstwaarschijnlijk toch doorgestuurd naar Hannover. Maar daar worden ze geïnterneerd. We hopen maar dat dat waar is en dat ze het daar een beetje behoorlijk hebben." Ze zullen dit waarschijnlijk vanuit Westerbork bericht hebben, waarbij we nu weten dat met Hannover bedoeld moet zijn het Kamp Bergen-Belsen.

Twee foto's links: de ouders van Nathan de Vries: Simon en Judith; rechts: Sophie de Jong, haar man Nathan de Vries en voor hen de jongste broer van Sophie, Albert.

Op 6 oktober weer een brief van de ouders van Jaap, "met twee pasfoto's van ze [er]bij. Ze zijn beiden wel erg oud geworden; tenminste op de foto. Jaap heeft de foto's boven z'n bed opgehangen."

Op 12 oktober komt er weer post van Israël en Johanna - "Die maken het gelukkig best en Hans en Ella ook," die in de periode erna heel geregeld blijven schrijven, soms twee keer per week. En op 6 november komt er een kaart uit Nijmegen, van de ouders van Hannie: "Alle drie maken het goed."

Op 14 december noteert Hannie nog: "Krijg fijn geregeld post uit Holland en Jaap ook. Enige weken geleden kreeg ik een briefkaart van Yvonne en laatst weer één van vader en moeder. Ik verlang verschrikkelijk naar ze." De laatste woorden van het dagboek zijn: "We hebben

⁵¹ Maar hun broer Aäron, die rabbijn was in Enschede, dook onder met zijn vrouw Reina Vries bij het echtpaar Johannes Pekelharing en Ada Jeanne de Vignon Vandeveld in Nijverdal - die meerdere onderduikers opvingen - en bij een kinderloos echtpaar uit Enschede (Annie Pino en Bert Leopold), niet ver van de synagoge. Zij waren al bevriend voor de oorlog en gedurende de onderduikperiode, meer dan twee jaar, verdiepte de vriendschap. Bert Leopold was huisarts. Zie o.a. *Yad Vashem*, sectie *Righteous*.

⁵² Op deze site staat een artikel over het gezin De Vries-De Jong aan de Vossenlaan.

hier St. Nicolaas gevierd. Het was wel aardig, maar ik moest steeds aan thuis denken en hoe gezellig het dan altijd was met de Sint Nicolaastafel.”

Jaap probeert te skiën. Hannie en Jaap en andere vluchtelingen. Het hotel waar ze na de periode in Bern een tijd verbleven.

Deze kaart van Hannie is verstuurd op 19 augustus 1944 in Genève en was bestemd voor Yvonne. De naam van Yvonne is (tamelijk slordig) vervangen door Lousje. Loes Bakker was de onderduiknaam van Yvonne. De briefkaart was gericht aan Antonia Faassen, die als dienstbode werkte op de Mr. Franckenstraat 4.⁵³ De briefkaart werd gecontroleerd, *geprüft*. Hannie vertelt dat zij zwanger is. Hun zoon Albert werd begin januari 1945 in Vevey geboren.

⁵³ Zie de woningkaart. De adressen van Antonia werden ook gebruikt wanneer er briefkaarten werden gezonden aan Hannie en Jaap; zie de bloemlezing daarvan achterin.

Yvonne met haar ouders terug van Bordeaux naar Nijmegen

We zagen hoe Hannie en Jaap erin slaagden om van Bordeaux in Zwitserland te komen en daar meteen begonnen met hun dagboek. We gaan nu terug naar Leentje en Jacob Levitus en hun dochter Yvonne in Bordeaux. Ze besluiten daar terug te gaan naar Nijmegen. Wat we daarover weten komt uit het hier al vaker aangehaalde interview met Yvonne uit 1995, dus ruim vijftig jaar na dato. Yvonne was tijdens de maand van de vlucht bijna veertien jaar oud. Haar herinneringen zijn soms heel precies, soms ook zijn er hiaten in het geheugen of heeft ze achteraf eigen interpretaties, wat natuurlijk is.

Het afscheid was geweest, Hannie en Jaap waren jong en vol wilskracht, maar haar ouders leken de moed te verliezen. “We zijn in de trein gestapt, passeurs waren voorbij, die hadden we niet meer nodig toen. Die waren verdwenen, daar hadden we ook geen geld meer voor. Een verschrikkelijke terugtocht hebben we gehad. We hadden totaal geen geld, vreselijke honger. Het enige hotelletje, ik zat onder de wandluizen. Ik weet nog dat mijn moeder tussen de vingers zocht en die beesten doodkneep. We zijn uiteindelijk na een lange tijd in Parijs terechtgekomen.” Ze dwaalden door Parijs, Yvonne gapte soms wat op een markt, ze verbleef enkele dagen bij twee oude dames - een heldere maar niet meer te plaatsen herinnering.

Van Goorstraat

Er was ook geen duidelijk plan. Ze wilden weer naar Nijmegen, maar wisten ook dat ze daar gezocht werden. “En uiteindelijk zijn we terechtgekomen in Brussel. En in Brussel zijn we in de verkeerde trein gestapt, dat was een deportatietrein. Hoe we daarin terecht zijn gekomen, in ieder geval waren we daar ingestapt. We zaten daar tussen alle Joden die gedeporteerd werden, met hun kinderen. En die gaven hun kinderen door de ruitjes van de trein aan aan de mensen die op het station stonden. En die mensen namen de kinderen ook aan. Het was een verschrikkelijk gezicht. Dat staat in mijn geheugen gebrand.”⁵⁴ Ze kunnen er nog uit, weer worden de passen gecontroleerd. Haar ouders zijn totaal moedeloos en krachteloos. “Dat was nou het moment dat mijn moeder volledig instortte. Ik heb wel eens gezegd, op dat moment verloor ik mijn moeder. Mijn vader niet zo, maar mijn moeder wel.

⁵⁴ Op 3 september 1942 was de eerste grote razzia in Brussel. Opgepakte Joden werden naar de Dossinkazerne in Mechelen overgebracht, een *Durchgangslager* zoals Kamp Westerbork in Nederland. Op 3 augustus was de eerste deportatietrein vandaar vertrokken naar Auschwitz, in deze periode gingen er in ieder geval treinen op 11 en 29 augustus en op 1, 10 en 14 september.

En dat is ook niet goed gekomen meer. Ik heb dat toen overgenomen, die reis. Het waren twee wezenloze mensen en we moesten terug. Met mijn vader was nog wel te praten maar mijn moeder ternauwernood.” Ze komen in Nijmegen aan en gaan naar de familie Huijding op Van Goorstraat 73.⁵⁵ Hier zat ook de zus van Leentje Cohen ondergedoken, namelijk Sara Cohen. De situatie is daar al snel moeilijk: zij hebben geen geld om de onderduik te betalen, het huis is klein en er zijn ook spanningen tussen Jacob en Leentje enerzijds en Sara (Saar) anderzijds. Sara was ook zeer terneergeslagen: haar man en zoon waren al opgepakt en gedeporteerd, haar dochter Karla was wel op tijd ontkomen naar Argentinië.⁵⁶ Zij besluiten na een poos naar Van Gaalen te gaan op Bijleveldsingel 44.

Links: Karla Piller, rechts: Leo Piller, tussen hen Hannie en Yvonne

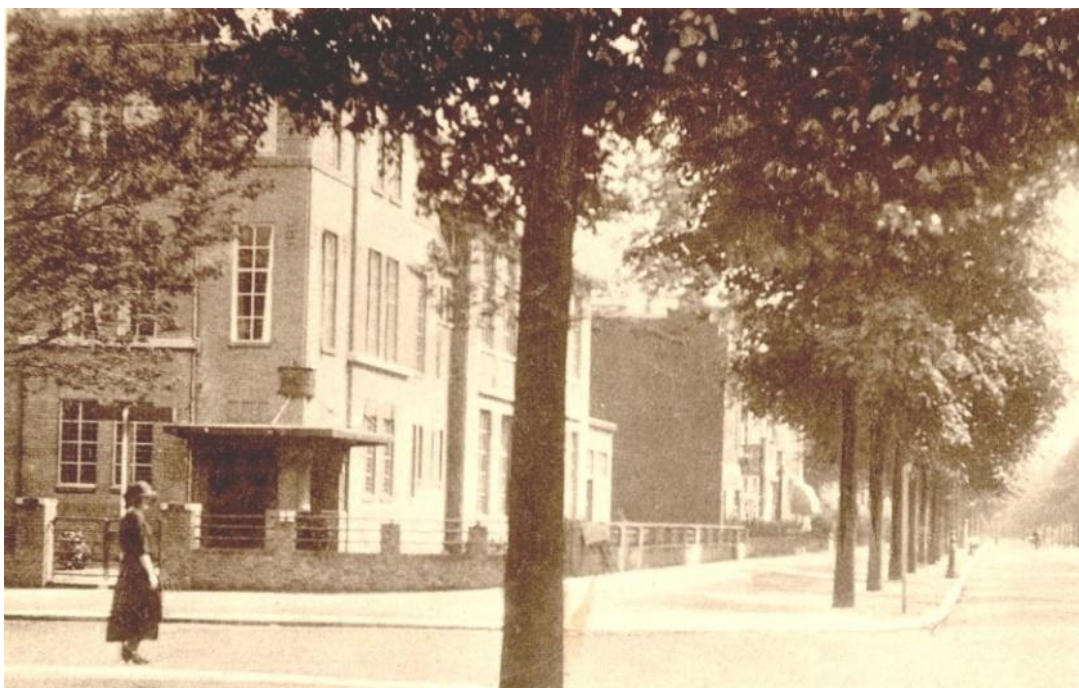
Yvonne daarover: “Wij moesten dus weg en mijn vader had maar één adres. Mijn vader bracht met Kerstmis en met Pasen altijd grote bestellingen rond en een van die bestellingen ging altijd naar een soort hervormd groot gebouw in Nijmegen. En daar woonde de familie Van Gaalen. En die had altijd gezegd tegen mijn vader, Levitus, als er wat gebeurt, dan kom je maar bij ons. Dat heeft hij onthouden. En op een nacht zijn we daar weggegaan. Werkelijk, tante Saar die kon ons niet hebben, die kon ons niet verdragen. Het ging niet, er waren ruzies, men wilde ons niet. Ze hadden ons wel genomen, ze durfden geen nee te zeggen, maar ze wilden ons niet. Het was ook te veel, het kon ook eigenlijk niet. En toen zijn we naar de familie Van Gaalen gegaan, ’s nachts. En ik weet nog dat mijn vader zei, wat gek, hier lopen we gewoon op straat in Nijmegen, geen hond op straat, het moet heel laat geweest zijn. Aangebeld bij Van Gaalen en binnen gelaten. Nou dat was wat bij Van Gaalen, ik kende ze niet. Deze mensen hadden vier kinderen, een getrouwde dochter in Limburg, een jonge zoon, Wim, later predikant geworden in Frankrijk, en twee dochters.”

Het is onduidelijk wanneer dit was. Yvonne zegt dat het al in september 1942 was, maar Van Gaalen schrijft op twee plaatsen dat het gaat om 8 of 12 januari 1943, wat aannemelijker is.⁵⁷

⁵⁵ De onderduikgevers zijn Adriana de Vet, haar man Frederik Huijding en hun dochter Anna Huijding.

⁵⁶ Zie de Namenlijst onder Sara Cohen.

⁵⁷ De onderduikgevers waren Johannes van Gaalen (Kampen, 2 december 1888) en Cornelia Apeldoorn (De Bilt, 2 augustus 1888). Bij hen woonden hun drie kinderen. Aannemelijk ook gezien de inhoud van de briefkaarten; een deel daarvan is onder het artikel weergegeven.

Het Centraal gebouw van Christelijke Belangen aan de Bijleveldsingel, hoek Hendrik Hoogersstraat. Hier woonde Van Gaalen, het gebouw diende ook als kerk.

Van Gaalen schrijft erover aan Rogier: “8 Januari 1943 ’s avonds laat, belde ’t echtpaar Levitus (...) met hun jongste dochter Yvonne en smeekten: ‘mogen we bij U slapen?’ Wij herkenden hen nauwelijks, want ze zagen eruit als zwervers (...) Ik antwoordde: ‘Vannacht zullen we jullie helpen en bergen, maar morgen zal ’k een ander adres zien te vinden; want als de politie hier jullie vindt, wordt onze hele gemeente gestraft, omdat dit ook kerkgebouw is. Dat mag ik niet riskeren. De volgende dag fietste ik naar Arnhem, vergeefs. De dag daarop naar Vierhouten en Oldebroek; maar niemand durfde meer Joden te verbergen omdat er acht Joden gevonden waren die op een open wagen met de brave boeren vastgebonden naar Harderwijk getransporteerd waren. De schrik zat er nu voorgoed in. En zo zaten wij tegen wil en dank met hen opgescheept. Mej. L. Drost, toen Kwakkenbergweg 68, thans Postweg 235, heeft de vijftienjarige Yvonne per trein naar onze gehuwde dochter te Terwinselen achter Heerlen gebracht.”⁵⁸ Van Gaalen schrijft nog elders dat de drie op 12 januari bij hen kwamen en dat Yvonne op 14 januari 1943 naar Terwinselen ging.⁵⁹

⁵⁸ RAN 146, inv.nr.7. (Rogier - Ph. Rijpkema biedt documentatie en verslagen aan van verschillende auteurs over de Nijmeegse protestanten en afschrift van reactie hierop van Rogier). Prof. L. Rogier van destijds de KU verzamelde materiaal omdat hij een boek zou maken over Nijmegen in de oorlog – een project dat hij niet kon afronden onder meer omdat alles nog zo gevoelig lag in bepaalde kringen.

⁵⁹ Dagboek aantekeningen (eigenlijk naoorlogse notities) Van Gaalen, kopie in ons bezit.

12 Jan 1943 - 13 Febr. 1944 hebben wij kerkpaar
 J. Levitus (grote kerk) verborgen in S. kerk. gebouw.
 Gro. Leo; want zij waren van alles beroofd;
 teruggekomen van de Levits. grens, waarover zij
 niet hebben kunnen komen, dov. 42. ^{zij kwamen als zuiverers}
 Wel 6 x 200 f. gebouw door de Duitse militairen
 gevorderd zn, & werd daartoe telkens van de
 vliering tot in de kelders doorzocht.....
 Niemand wist het; geen Comité of Predikant.

Aantekeningen Van Gaalen, fragment

Leere kinderen!
 jullie kaarten allen
 gelezen. we zijn blij
 jullie gezond zijn
 we ruziken t'god en
 heel veel liefs van ons.
 Dag lievering!
 Live Hanny en Jaap.
 Hoe gaat het met jullie. Hier
 gaat het heel goed. Vieren jullie
 Sinterklaas? Wij maar een beetje.
 Pas maar op dat je niet van een
 berg valt! ik houd ik maar op
 dat Hanneke en Jaap ontelbare
 kansen van yonne.
 Lieve kind
 alle correspondentie gelezen van
 jullie. maak geen zorgen
 wij redden ons wel veel plezier
 en tot spoedig weerzien Jacob
 schrijft aan Gr. in N.

Deze kaart is op 17 december 1942 verstuurd vanuit Nijmegen naar Hannie en Jaap in Bern. De naam van de afzender is fictief – het adres bestaat wel. Maar de kaart is geschreven door Leentje, dan Yvonne en dan Jacob. De kaart maakt duidelijk dat zij ook berichten van Hannie en Jaap hebben ontvangen.⁶⁰ Voor de hand ligt dat zij dan vooraf hebben afgesproken aan wie in Nijmegen de kaarten gestuurd zouden moeten worden. Yvonne is op dit moment nog niet naar Terwinselen. Stempel censuur/controle: 'Geprüft Oberkommando der Wehrmacht'. Leentje: "Jullie kaarten allen gelezen, we zijn blij jullie gezond zijn." Yvonne: "Vieren jullie Sinterklaas? Wij maar een beetje. Pas maar op dat je niet van een berg valt." En Jacob: "Alle correspondentie gelezen van jullie, maak geen zorgen, wij redden ons wel. Veel plezier en tot spoedig weerzien. Schrijf aan Gr. in N."

⁶⁰ Yvonne zegt erover: "Er kwam via via bericht dat mijn zuster en zwager in Zwitserland aangekomen waren. Ik weet niet meer goed hoe ze daar achter gekomen zijn. Ik heb mijn zus toen gevraagd, aan wie hebben jullie dat toen laten weten, hoe zijn wij daar achter gekomen. Zij weet dat ook niet meer."

De wereld om hen heen stort verder in

We concluderen dat de drie toch wel zo'n drie maanden bij Huiding en De Vet zaten ondergedoken. De situatie daar was moeilijk. Sara zal kort na hun aankomst op een of andere manier hebben vernomen dat haar man op 4 oktober, mogelijk vanuit een werkkamp, naar Kamp Westerbork was overgebracht en kort erna verder was gedeporteerd. Haar zoon Leo was al in juli opgepakt en gedeporteerd.

Ook de broer van Jacob, David Levitus, zat hoogstwaarschijnlijk in een werkkamp. Ook hij werd op 3 oktober naar Westerbork overgebracht; de avond ervoor waren zijn vrouw, Klara Minco, en kinderen in Groningen opgepakt. Het gezin werd op 16 oktober verder gedeporteerd, waarbij David in Cosel de trein werd uitgejaagd.

Terwijl het gezin Levitus in augustus door Frankrijk zwierf, waren Margaretha en Hinderika, de twee zussen van Jacob, op 8 augustus in Amsterdam opgepakt en al snel erna gedeporteerd. Geen familie was er meer over.

In de familie van Leentje was het aantal arrestaties iets minder groot: haar broer Jacob zat in Chicago - maar zijn in 1901 in Nijmegen geboren zoon Leendert kwam wel om in de Shoah. De oudste zus Sara overleefde door onderduik in Nijmegen; haar dochter Karla was voor de oorlog naar Argentinië geëmigreerd, maar zij verloor haar man Jopie en haar zoon Leo. Haar broer Nathan zal zijn ondergedoken, zeker weten we dat niet. Haar zus Esther wist zich enigszins beschermd omdat ze met een niet-Jood was gehuwd.

Maar haar broer Hijman was opgepakt in Rotterdam op 5 augustus 1942 en door de SD in die stad overgebracht naar Westerbork op 3 oktober 1942.⁶¹ Een klein jaar later, op 21 juli 1943, zou hij daaruit ontslagen worden; dit ook omdat zijn vrouw 'arisch' was, zoals genoteerd staat op de kaart van de Joodse Raad. Hartog, een andere broer van Lena, had nog een tijd bij hen gewoond aan de Grote Markt, van februari 1931 tot april 1933. Hij was toen al gehuwd in Lauffen met een zekere Maria Ficker en ze hadden vier kinderen: Hella, Carl, Erich en Rolf. Maar hij woonde zonder hen in Nijmegen. Later gaat hij weer samen met hen wonen in Rotterdam en Den Haag. Daar loopt het spoor dood; ze zullen zijn geëmigreerd.

Natuurlijk staat Philip, nog een broer van Lena, niet op de familiefoto hierboven op pagina 7; hij overleed jong in 1925. Hij was getrouwd met Judik Drielsma en ze hadden samen een zoon, Leo. Judik en Leo staan wel op de familiefoto. Judik hertrouwde in 1932 met Bram van Broekhuijsen, die een dochter had uit een eerder huwelijk. Judik, Bram, Leo, deze dochter Leentje en de moeder van Judik worden allen opgepakt in Leeuwarden, vermoedelijk bij een razzia in die stad.

Maar dat waren alleen de verwanten. Terwijl zij in de kleine woning in de Van Goorstraat zaten werden overal in Nijmegen bekenden en vrienden opgepakt, de meesten in de avond en nacht van 17 november 1942. Terwijl zij waarschijnlijk net naar Van Gaalen aan de Bijleveldsingel waren gegaan, kwam daar in januari 1943 Albert de Marcos om een

⁶¹ Politiedagboek Rotterdam en gegevens op systeemkaart Joodse Raad.

schuilplaats vragen voor zijn gezin, wat Van Gaalen weigerde, en iets later kwam ook Levie Frankenhuis dat vragen.⁶²

En wat Leentje, Yvonne en Jacob ook zeker vernomen zullen hebben is, dat hun huis op Vossenlaan 28 helemaal was leeggeroofd. Dit was gebeurd op 3 en 4 september 1942 door het verhuisbedrijf A. van den Berg aan de Van Welderenstraat "op last van Sicherheitspolizei". Drie mannen van het bedrijf werken er twee dagen aan en er wordt f 60 bij de gemeente gedeclareerd.⁶³ Wat later worden nog de vloerkleden opgehaald, de boekhouder van de gemeente declareert f 4,55. Het huis is hiermee de eerste Joodse woning in Nijmegen die werd leeggeroofd. Zoals vermeld was de zaak aan de Grote Markt al eerder die zomer leeggeroofd door het bedrijf Verkroost.

Scm
A. VAN DEN BERG *Rem*
VAN WELDERENSTRAAT 71 - NIJMEGEN - TELEFOONNUMMER 20157
SPECIAAL ADRES VOOR TRANSPORTEEREN VAN PIANO'S, VLEUGELS, ORGELS EN BRANDKASTEN
VERHUIZINGEN PER AUTOTAPISSIÈRE

NIJMEGEN, den 9 September 1942

REKENING voor *de gemeente Nijmegen*
van Weld. Gerh. Heer Commissaris der
Polisie en Nijmegen
volgens Comm. Decret. d.d. 9/10 1940 m.b.t. de gemeentelijke lasten op last van de Sicherheitspolizei.

Sept 3	erfverhuurder gehaald Vorreksan 28 Levitus		
	Wagen met chauffeur 8-12 = 4 uur a f 250	f.	10.00
	" " " 2-7 = 5 uur a f 250	f.	12.50
	2 man hulp 8-12 = 8 uur a f 075	f.	6.00
	" " " 2-7 = 10 uur a f 075	f.	7.50
Sept 4	wagen met chauffeur 9-1 = 4 uur a f 250	f.	10.00
	" " " 2 1/2 - 4 1/2 = 2 uur a f 250	f.	5.00
	2 man hulp 9-1 = 8 uur a f 075	f.	6.00
	2 " " 2 1/2 - 4 1/2 = 4 uur a f 075	f.	3.00
		Totaal	f. 60.00

⁶² Van Gaalen meldt dit zelf in: RAN 146, inv.nr.7 (Rogier - Ph. Rijpkema biedt documentatie en verslagen aan van verschillende auteurs over de Nijmeegse protestanten en afschrift van reactie hierop van Rogier).

⁶³ De nota's bevinden zich in RAN 2, inv.nr.4746 (Gemeenterekeningen), ook op deze site.

Volgnummer	<i>Het Regelen Tolken</i>		DIENT 1942.
Aid.			
Hfdst.			
S			
Volgno.			

Nota

voor de Gemeente Nijmegen (afdeeling Gemeentewerken)
van A. Th. Reijnen, Boekhouder van Gemeentediensten, aldaar.

194	Wegens gedane verschotten:		
	Kwitantie No. _____ f		
	<i>Kleedes opgenomen, tot vrijdags 28</i>	<i>4 55</i>	
	Totaal f	<i>4 55</i>	

De ondergeteekende verklaart deze nota deugdelijk en onvergolden tot
een bedrag van *vier gulden en vijf en
vijftig cent*

Gezien:
De Controleur van Financiën,
[Signature]

Nijmegen, - 1 FEB. 1943
De Boekhouder van
Gemeentediensten,
[Signature]

200-5-41,

Vrienden en verwanten weggevoerd, zonder middelen van bestaan, hun eigendommen geroofd, zonder enige zekerheid over de toekomst. Het enige kleine houvast was misschien de wetenschap dat Hannie en Jaap goed waren aangekomen in Zwitserland en het daar goed maakten.

Yvonne naar Terwinselen

Zo zaten ze bij Van Gaalen, waarschijnlijk dus vanaf circa 8 januari 1943. We weten natuurlijk verder weinig over hun verblijf daar. Jacob maakte af en toe de kerk schoon. De twee dochters van het echtpaar Van Gaalen waren erg lastig en agressief, volgens Yvonne, en Van Gaalen deed voortdurend pogingen om Jacob en Lena tot het protestantisme te bekeren. Hoe dan ook, al na enkele dagen werd duidelijk dat Yvonne het daar niet kon uithouden en er werd snel besloten dat Yvonne onderdak zou krijgen bij de dochter van Van Gaalen in Terwinselen.⁶⁴

⁶⁴ De onderduikgevers waren Dien van Gaalen (5 dec. 1914 – 14 dec. 2002) en haar man Jan Wijnbelt (15 sept. 1908 – 28 febr. 2009). Hij werkte daar op de mijn Wilhelmina.

Callistusstraat 26 (linkse huis), recentere foto, na verbouwing; oude vorm is nog te herkennen.

L. Drost kwam haar ophalen en - achteraf kan ze het nog niet verklaren - zonder gedag te zeggen liep Yvonne de trap af. Een zware tijd zou het worden. “Waar ze wel toe besloten meteen was een volstrekt eenzame opsluiting van mij, ze zagen geen andere kans om mij te houden. Dat hield veel in. Dat betekende: niet praten, althans fluisteren, niet niezen, niet lachen, kleine dingen als nooit de wc doortrekken, niet in de keuken, niet in de voorkamer, nooit bij de gordijnen, ’s nachts waren ze bang, ze waren op de een of andere manier ’s nachts bang, er is nooit echt iets gebeurd maar ze waren bang, en daarom had oom Jan een gat gezaagd in de vloer in de kamer en daaronder was een ruimte [maakt gebaar van circa 40 cm], je kon je niet omkeren, en daar schoof ik ’s nachts onder, er lag wel een deken, en daar en dan ging die plank er weer over en het zeil en er werd een zware clubfauteuil op gezet, en dan kon ik wel in de verte een roostertje zien, daar kon ik ademen. Je zou denken, daar je bent bezeten van angst, dat was ik helemaal niet. Ik heb daar zelfs niets van over... je zou zeggen, ik heb daar 20 maanden onder gelegen, maar ik, je zou zeggen hoe houd je dat vol, maar dat deed ik wel, je wordt niet eens ziek, je wordt niet ziek, er gebeurt niets.” Overdag was er niets te doen behalve het lezen van wat oude Libelles. Tante Dien werd vaak kwaad. Een afleiding was wel het zorgen voor de kort na de komst van Yvonne geboren baby. En een afleiding was de komst van Wim, de broer van Dien. Wim woonde toen nog bij zijn ouders en kon dus vertellen hoe het ging met de ouders van Yvonne. En ze kon het goed met hem vinden. Na de arrestatie van haar ouders werd Yvonne om elk risico te vermijden tijdelijk ergens anders ondergebracht, maar na enige tijd keerde ze weer terug.

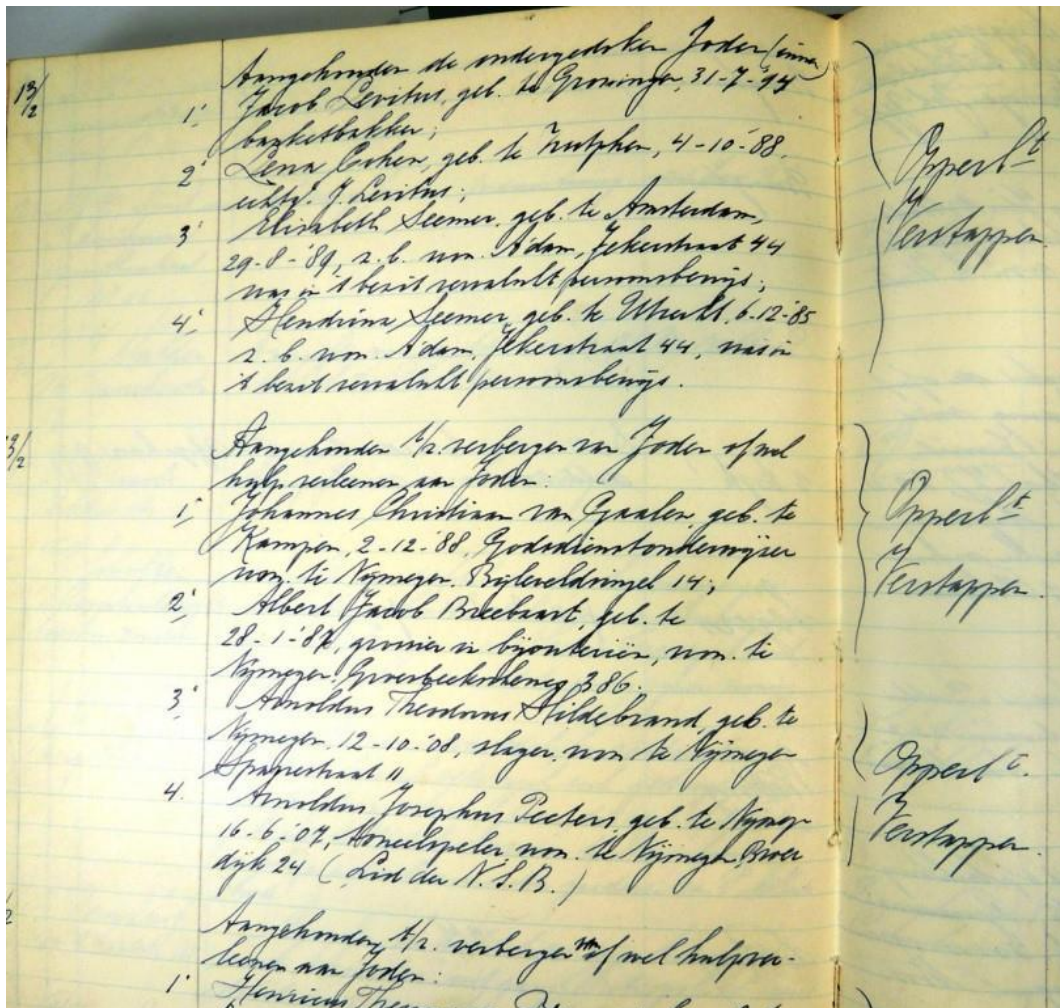

Yvonne tijdens de onderduik met de baby, Bep Wijnbelt.

Leentje en Jacob opgepakt

Op 13 februari 1944 noteert Verstappen de arrestatie van Jacob Levitus en Leen Cohen in het Dagboek Recherche. "Aangehouden de ondergedoken Joden(innen);" dan volgen hun namen en ook die van Elisabeth Seemer en van Hendrina Seemer; daarna: "Aangehouden t/z verbergen van Joden of wel hulp verleen en aan Joden," waarna de namen volgen van Johannes van Gaalen, Bijleveldsingel 14 (godsdienstonderwijzer) [N.B.: moet zijn Bijleveldsingel 44], Albert Breebaart (grossier in bijouterieën, geb. 1887, Groesbeekseweg 86), Arnoldus Hildebrand (slager, Van Spaenstraat 11, geb. 1908) en Arnoldus Peeters, geb. 1907. Verstappen noteert bij hem: "toneelspeeler, won. te Nijmegen, Broerdijk 24 (Lid der N.S.B.)." De bij Hildebrand opgegeven straatnaam is onjuist, hij woonde Sparrestraat 11. Daarna schrijft Verstappen nog: "Aangehouden t/z verbergen van Joden of wel hulp verleen en aan Joden," waarna nog twee namen volgen: Henricus Theunissen-Bruggink, geboren 1891, Deventer, exploitant radiocentrale, Berg en Dalseweg 335; en: Elise Jeanne Quant (geboren 1880, Leiden), wonend in Hilversum, Bantum 1A. Achter de laatste twee namen wordt echter de naam van Wiebe genoteerd. Met Bantum zal bedoeld zijn Bantam, het landgoed daar.⁶⁵

⁶⁵ RAN 85, inv.nr.3923, Gemeentepolitie, Registers van dag- en nachtrapporten 24 oktober 1943 - 18 april 1944. Afbeelding komt hieruit.

De arrestaties waren het gevolg van een keten van verraad, waarvan niet alle details duidelijk zijn, zij het wel veel. Het verhaal begint bij B. Moonen, die eerst woonde op Broerdijk 24, later op Broerdijk 18. Bij hem en zijn gezin zaten drie Joodse vrouwen ondergedoken, te weten Hendrina Seemer, haar zus Elisabeth Seemer (29 augustus 1889, Amsterdam) en hun moeder Engelina De Leeuw. Moonen verklaart na de oorlog: "Nadien doken drie Jodinnen bij mij onder te weten de procuratiehoudster van mijn firma met haar moeder en een zuster. De moeder kwam op 31 december 1942 te overlijden en werd in de nacht van 1-2 januari in de tuin begraven. In oktober 1943 verhuisde ik naar Amsterdam en deed de logés over aan de nieuwe bewoner Peeters die zich als 'goed' voordeed en hiervoor een zeer behoorlijke beloning ontving. In Maart 1944 ontving ik des avonds bezoek van Wiebe die mij meedeelde dat Peeters alles verraden had zoodat ontkennen wat ik natuurlijk aanvankelijk deed mij niets zou baten."⁶⁶ Arnoldus Peeters was inderdaad naar de politie gegaan om het nieuwe onderduikadres van deze twee vrouwen door te geven en vertelde tevens dat bij dominee Van Iterson de Joodse vrouw Rebecca van Bamberg zat verborgen. Deze zat daar niet meer, maar Van Iterson gaf onder druk wel haar nieuwe adres door. De agent van de Politieke Dienst Wiebe verklaarde: "Wel herinner ik mij dat Peeters aan Verstappen en mij heeft medegedeeld dat bij van Iterson en op een adres in de Sparrestraat

⁶⁶ Nationaal Archief, CABR 24 I Br v C 104/50, BS Arnhem 61 (Verstappen).

joden waren ondergedoken (...). Men moet al deze zaken in één actie zien. Wij zijn op een avond met ons allen op stap gegaan, t.w. Verstappen, Jonker, Damen, Van Wingerden, Peeters en ik. Peeters zat bij Verstappen achter op de fiets en wij zijn toen eerst gegaan naar de juwelier Breebaart aan de Groesbeekseweg. (...) Daar werden geen joden aangetroffen en toen zijn we allen naar de woning van Peeters gegaan aan de Broerdijk. Daar hadden we een korte bespreking waarbij ook de vrouw van Peeters aanwezig was.”⁶⁷

Dan wordt op 15 juli 1947 De Jonge door Verstappen erover verhoord. Verstappen “verneemt via Wiebe dat Peeters weet over Van Gaalen en over Iterson, Kooleman Beijnenstraat. (...) Bij het adres in de Sparrestraat ben ik zelf geweest met o.a. Wiebe. Ook naar Van Iterson, hij gaf het adres van de onderduik (van Bamberg). Wij gingen rechtstreeks naar dat adres. Ten aanzien van het arresteren van joden in het algemeen merk ik op dat ik het standpunt innam dat ondergedoken joden die voortleefden onder valse naam en dus in het bezit waren van een vervalst persoonsbewijs zich schuldig maakten aan valsheid in geschrifte en ik zag dat als een zuiver crimineel delict.”⁶⁸

Helemaal duidelijk zal misschien wel nooit zijn wie het eerst de naam ‘Van Gaalen’ noemde, maar het waarschijnlijkste lijkt toch, dat Arnold Peeters aanwijzingen had. Een andere mogelijkheid is dat Van Iterson, net als Van Gaalen predikant, is doorgeslagen. Tegen Van Iterson werd op 3 april 1946 een proces gevoerd, maar daarbij ging het alleen om het doorgeven van het adres van Rebecca Bamberg. Ook agent Jonker zei later dat Verstappen de wetenschap had van Peeters. Peeters was overigens niet heel geliefd bij Verstappen, want ook hij werd opgepakt en naar Kamp Vught overgebracht.

Volgens Van Gaalen was dit zeker niet de eerste huiszoeking. Het huis zou al vijf keer eerder doorzocht zijn. De voorlaatste huiszoeking werd gedaan door Oerlemans en twee SD’ers en toen stonden ze al voor de deur waarachter het paar zich verborg.⁶⁹ Wim, de zoon van Van Gaalen, verklaarde later: “Jonker had de leiding, deze ziet een spoor buiten in de rijp of sneeuw. Toen ik voor bedoeld raam stond zag ik dat Jonker de joden Levitus en zijn vrouw onder een dakluik vandaan haalde. Hij hield daarbij een revolver op hen gericht en riep ‘Handen omhoog’ [steeds revolver]. Mijn ouders wilden nog kleding voor Levitus en zijn vrouw pakken doch dit werd door Jonker verboden. (...) Jonker zeide tegen mijn vader: ‘Dat heeft je geen windeieren gelegd’ en tevens: ‘dat had je als Christenmens niet mogen doen’.”⁷⁰

⁶⁷ Nationaal Archief, CABR, Van Wingerden, 289. Peeters werd naar Kamp Vught overgebracht en ingezet in het Philipscommando. Hij wordt nog naar een kamp in Duitsland gedeporteerd, vlucht dan vermoedelijk via Praag naar Roemenië. “Peeters, toneelspeler, voortvluchtig. Vermoedelijk is hij als ‘chirurg’ werkzaam in Roemenië”, wordt in 1948 in een politieverslag genoteerd. Hij trouwt daar met een ander zodat zijn vrouw zich in zijn afwezigheid van hem laat scheiden.

⁶⁸ Nationaal Archief, CABR, Strafkamer Arnhem 61 (Verstappen).

⁶⁹ RAN 146_7 Rogier - Ph. Rijpkema biedt documentatie en verslagen aan van verschillende auteurs over de Nijmeegse protestanten en afschrift van reactie hierop van Rogier.

⁷⁰ Er zijn aanwijzingen dat Jacob Levitus in de gaten had dat het adres verraden. Waarschijnlijk heel kort voor de arrestatie ging hij naar het gezin Jacobs op Daalseweg 28. “Op onze zolder waren van triplex 2 kamers getimmerd. Tussen die kamers en de buitenmuren was een ruimte ontstaan. Op een

Jonker zelf verklaarde: “Wij gingen erheen en na herhaaldelijk gebeld te hebben en een hele tijd te hebben gewacht, hoorden we binnen boven druk heen en weer lopen. Eindelijk kwam de mij bekende Broeder van Gaalen zelf opendoen. Wij gingen terstond naar boven. Hier bleek mij dat op een slaapkamer een bed stond, dat beslapen was geweest. Ik kon dit merken doordat het nog warm was. Nadat wij verschillende vertrekken doorzocht hadden, zag ik in de keuken voor een raam, dat toegang gaf tot het platte dak een laddertje staan. Ik kreeg toen de indruk dat de jodenmensen wel op het dak zouden kunnen zijn en ik ging het trapje op en duwde het raam open. Broeder van Gaalen trok mij toen aan mijn jas en zei pas op, scheur mijn gordijnen niet stuk. Hierdoor kreeg ik nog meer het vermoeden, dat de joden zich daar verborgen hielden (...) Toen ik het raam geopend had, zag ik duidelijk voetsporen op het dak in de sneeuw of rijp.”⁷¹

Johannes van Gaalen zelf werd vier dagen vastgehouden, eerst in Nijmegen samen met 18 anderen, onder wie de Joodse arrestanten, in de vrieskou, en hij vervolgens in Arnhem. Naar eigen zeggen bad hij veel en zong christelijke liederen. Na de oorlog zond hij nog een brief aan de rechtbank met een verklaring à décharge voor Verstappen. Yvonne hoorde bijna meteen van de arrestatie. “En ze hebben hun naar een overvalauto gebracht en toen ze weggingen heeft mijn moeder haar horloge op straat gegooid roepend dat het voor mij was. Dat heb ik dan nog. Dat heb ik dus gekregen.”

Yvonne heeft later in haar leven vaker gedacht dat wellicht Van Gaalen zelf naar de politie was gegaan en ook dat hij al na enkele uren was vrijgelaten. Het is blijven knagen. Dit kwam omdat zij zo de woorden van Wim, de zoon, heeft geïnterpreteerd: “Wat hebben wij op ons geweten? Wat hebben onze ouders op hun geweten? Ik kan er niet van slapen, ik ben er zo kapot van, ik kom hier nooit meer overheen.” Hij sprak zo jaren na de oorlog aan de telefoon tegen zijn zus en Yvonne ving het op. Wij menen dat er voor de betrokkenheid van Van Gaalen geen aanwijzingen zijn.

donkere avond kwam meneer Levitus vragen of hij bij ons met zijn vrouw, al was het maar voor één nacht, kon onderduiken omdat het onderduikadres waar ze zaten was verraden. Denkend aan hun gezin stemden mijn ouders er aarzelend mee in. Meneer Levitus ging weg om zijn vrouw te halen. Mijn ouders hebben nooit meer iets van ze gehoord.” Dit vertelt Dick Jacobs op de site Noviomagus. Het zou hier dan gaan om februari 1944. Op deze site ook het mooie artikel *De ‘American Lunchroom’ van Jacob en Leentje Levitus* van Dick Jacobs.

⁷¹ Nationaal Archief, CABR 2.09.09 N. van Wingerden inv.nr. 95381, Dossiernr. 289, pv 10

NOTA

WEGENS VERGOEDING VOOR REIS- EN VERBLIJFKOSTEN VAN
J.H. HIDSKE
VOOR DE GEMEENTE NIJMEGEN

GEREISD HEBBENDE IN ZIJN BETREKKING VAN OPPMWR.

Datum en uur van		Gereisd naar	Gebruikt middel van vervoer		Bedrag der vergoeding voor			Verblifkosten	Doel van de reis
Uitgang der reis	Terugkomst		Op de heen en terugreis	In de plaats genoemd in kolom 3	Reiskosten				
					Naar en van de	In de			
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
19-2-'44 9.40 -	14.47	Amersfoort	trein	---	reisorder	---	1,35	Transp.arres- tanten.	
27-1-'44 10 uur -	28-1-'44 13 u.	Arnhem	id.		id.		8,31	Detacheering bij Vliegende Brigade.	
9-2-'44 8 uur -	21 u.	Nieuwleusen	trein	tram en rijwiel	reisorder	1,50	3,72	Begravenis vermoorden Opp.wmr.Holtje	
14-2-'44 6.35 u. -	20.35	Westerbork	trein en auto		reisorder	18,00	4,06	Transport 5 joden naar kamp Westerb. (Drente).	
TOTAAL . . . f							36,94		
Reiskosten									

GEZIGEN
DE KORPSCOMMANDANT
DE NIJMOOR.

[Handwritten signature]

00-11-'40.

Declaratie van het overbrengen van Jacob, Leentje en de andere drie naar Kamp Westerbork

Op de systeemkaarten van de Joodse Raad staat bij uitzondering niet genoteerd op welke dag Leentje en Jacob werden geregistreerd in Westerbork. Maar het is bijna zeker dat zij al op 14 februari 1944 zijn overgebracht van Nijmegen direct naar Kamp Westerbork. Hidskes declareert iets later een reis die hij maakte op die dag: "14 februari 1944: 'Transport 5 joden naar kamp Westerbork (trein en auto).'"⁷² Het gaat hier zeker om het overbrengen van Rebecca Bamberg, Henrica Seemer, Elisabeth Seemer, Jacob Levitus en Leentje Cohen.

⁷² RAN 2, inv.nr.4808, rekeningen; daarin enkele nota's uit 1944 i.v.m. transporten naar Westerbork en andere plaatsen. Hidskes was een van de agenten van de zogeheten 'Politieke Dienst'.

LAGER WESTERBORK
Hooghalen Oost

Nur die Linien beschreiben!

An: *Van Gaalen*
4. G. v. Gaalen
Bijleveldsingel 44
Vijmegen

Absender: *J. Levitus*

Sprache: *62* geboren: *1894*
31 Juli

Raum für Zensurstempel:

Lager Westerbork
Hooghalen Oost

Mannt 127-1536-35/43

Nur die Linien beschreiben!

Beste Jan.

We zijn goed aangekomen en maken het goed.

Samen we zoo weinig

klagen heb. en we geen

delens hebben mee genomen

ook aan Tonny geschreeven

die zal ons wel een

pakketje sturen, vraag!

u haat maar even. Hoe

is het bij u? Hoop alles weer

goed is. Wij hebben Wietje

de Wijze ook getroffen en

zoon van Bousnach. Ze zien

er goed uit. Al die praatjes

die er verteld zijn, is niets

van waar. Doe u de groeten

aan Jan. Dien en Loes.

ook de groeten aan Wim

Piet. Hier. Niemand kan

ik u verder niet schrijven

Het beste met uw man

en allen. veel, groet ook

van mij. Vroem.

J. Levitus

Antw.-Briefbogen verbod.

Briefkaart van Jacob Levitus aan Van Gaalen vanuit Kamp Westerbork. "We zijn goed aangekomen en maken het goed (...) Hoe is het bij u? Hoop alles weer goed is. We hebben Wietje de Wijze ook getroffen en een zoon van Bousnach. Ze zien er goed uit. Al die praatjes die er verteld zijn is niets van waar. Doe de groeten aan Jan, Dien en Loes (...)." Het gaat om Louis de Wijze, om Alexander Busnac en vervolgens om Dien, de dochter van Van Gaalen en Apeldoorn, en om haar man Jan in Terwinselen. Loes Bakker was de onderduiknaam van Yvonne.

Zij werden in Westerbork geplaatst in Barak 62. Op 4 maart 1944 krijgen ze te horen dat zij op 5 maart gedeporteerd zullen worden. Dena Maas, die verblijft in Barak 67, wordt ook met haar moeder opgeroepen en schrijft: "(...) dat we de daarop volgende dag om vier uur

gepakt klaar moeten staan en worden de namen van die welke gaan moeten, afgeroepen. (...) 's Nachts worden we ingeladen. We komen in beladen wagens, we nemen onze bagage en ieder een deken mee. Het is bitter koud. Zo vertrekken we uit Holland, opgepropt in de beestenwagens: in de hoek een ton waar we onze behoeften doen kunnen, mannen, vrouwen, alles door elkaar.”⁷³ Ook de genoemde Rebecca, Henrica en Elisabeth moeten dan mee en drie kort ervoor in Nijmegen opgepakte onderduikers uit Amsterdam.⁷⁴

Danuta Czech schrijft over de aankomst op 5 maart 1944: “Met een transport van de RSHA zijn 732 Joden uit het kamp Westerbork aangekomen. Na de selectie worden 179 mannen, die met de nummers 174684 tot 174862 worden gekentekend en 76 vrouwen die de nummers 75816 tot 75891 verkrijgen, als gevangenen in het kamp opgenomen. De overige resterende 447 personen worden vermoord in de gaskamers gedood.”⁷⁵

Intussen in Terwinselen

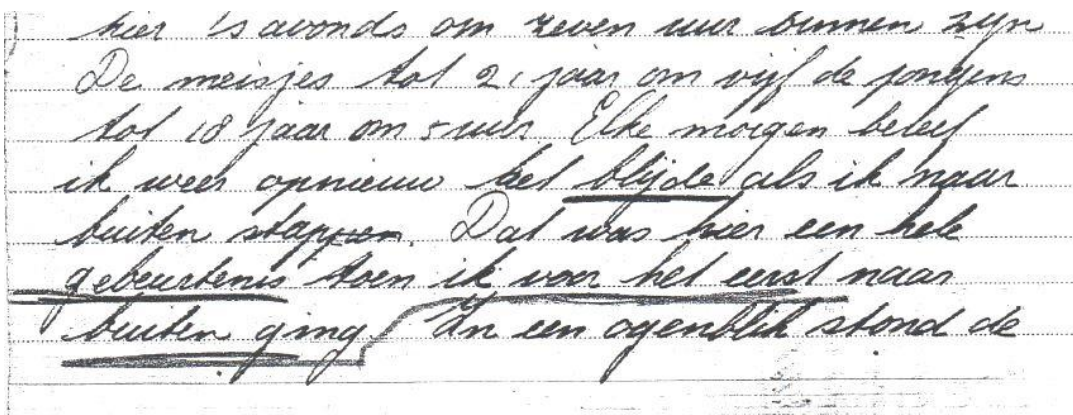
Dien en Jan besluiten onmiddellijk na de arrestatie dat Yvonne, die het dan nog niet weet, niet kan blijven, er bestaat het risico dat haar ouders of Johannes van Gaalen zullen doorslaan tijdens de verhoren. Zij gaat dan naar het gezin Wolters in Spekholzerheide, waar ze eindelijk wat meer vrijheid kreeg. “Ik mocht daar lekker rondlopen in dat huis en spelen met die kinderen. En toen op een gegeven ogenblik, dat herinner ik me zo goed, ik vraag me af in hoeverre daar ook een vorm van sadisme in zat, werd ik geroepen naar de kamer. Ik was druk in het spel. Ik speelde een beetje met Jene Wolters, ik was een beetje verliefd op Jene, Jene was de grote verzetsjongen die in zijn kousen overal bonnen naartoe bracht en weet ik wat. En daar speelde ik mee en dat vond ik storend. Maar ik kwam en daar aan de tafel zaten tante Dien en oom Jan en meneer en mevrouw Wolters. En ze zeiden: ‘We moeten je wat meedelen. Je ouders zijn opgepakt en weggevoerd’. Nou, daar stond ik. En toen dacht, nou moet ik voor goed fatsoen een traan uit mijn ogen persen en dat heb ik ook

⁷³ Zie het *Dagboek van Diena Maas*, te vinden op deze site. Diena was als onderduikster op de Dr. Jan Berendsstraat opgepakt met haar moeder.

⁷⁴ Het gaat om Sara Groenteman (26 januari 1904), haar man Jacob Croonenberg en hun zoon Jacques. Zij waren op 25 januari 1944 opgepakt door de agenten van de Politieke Dienst Verstappen en De Ruiter voor de SD. En ook het echtpaar Cato Zilversmit en Elie Kaufman met hun zonen John en Martijn van de Borneostraat. Zij waren in Rotterdam ondergedoken en kort ervoor opgepakt.

⁷⁵ Danuta Czech, *Kalendarium wydarzen w obozie Koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau* (vertaald in het Duits als: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*), Reinbek, 2008, p.733. Terzijde zij hier nog opgemerkt: het Rode Kruis kreeg na de oorlog de opdracht om overlijdensdata vast te stellen voor al degenen die vermist waren en voor wie die akte niet was opgesteld. Het ging daarbij op de eerste plaats om bijna alle vermoorde Joodse Nederlanders. Het was zeer moeilijk om tot een aannemelijke datum te komen bij hen die na deportatie waren tewerkgesteld. Voor degenen van wie met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vaststond dat zij wel meteen waren vermoord, werd als regel genomen: de dag van vertrek van de trein naar het oosten + 3. Zo komt men voor de vele inwoners van Nijmegen die op 24 november 1942 vertrokken uit Kamp Westerbork aan de overlijdensdatum 27 november, zo komt men hier tot de overlijdensdatum 6 maart. Aannemelijk is dat de werkelijke data van overlijden op de dag ervoor lagen.

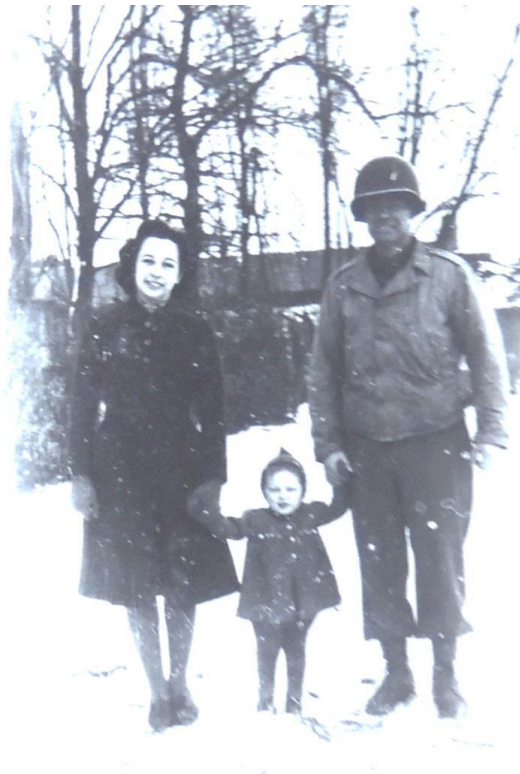
wel zo'n beetje gedaan, maar ik dacht eigenlijk maar één ding: ik wil spelen, ik wil terug, dus ik hoorde dat aan, ik draaide me meteen om, ik rende weg en ik heb het meteen weggeschoven, uit mijn gedachten weg. Niet meer aan gedacht, doorgedaan met spelen, ik dacht: plukken wat er te plukken valt. Nou, ik ben daar maar heel kort geweest." Toen het gevaar geweken leek, keerde zij weer terug, weer een stel zware maanden. Half september wordt het Duitse leger hier aangevallen door vooral Amerikaanse troepen, die inderdaad op 17 september dit gedeelte van Kerkrade bevrijden. De bewoners moeten er weg. Dwars door de granaten en dwars door de vuurlinies trekt men naar het westen waar verzameld wordt bij een molen. In diezelfde tijd werd Nijmegen dus bevrijd, maar Yvonne besloot nog een tijd in het zuiden te blijven, waar ze ook net met een opleiding was begonnen.

hier is avonds om zeven uur binnen zijn.
De meisjes tot 21 jaar om vijf de jongens
tot 18 jaar om 5 uur. Elke morgen beleef
ik weer opnieuw het blijde als ik naar
buiten stapten. Dat was hier een heel
gebeurtenis toen ik van het west naar
buiten ging. In een ogenblik stond de

Fragment van een brief van 29 november 1944 van Yvonne aan de familie Van Gaalen.

Waarschijnlijk in juli 1945 of in augustus ging ze dan toch terug naar Nijmegen, ze kon meerijden met een Canadese truck. "Toen ben ik naar Nijmegen gereden en toen wist ik eigenlijk niet precies wat ik doen moest en toen dacht ik, weet je wat, ik ga naar de familie De Wijze toe, want dat waren de vrienden van mijn zus, misschien weten die iets, die woonden in de Pontanusstraat in Nijmegen, en toen belde ik aan en toen deed mijn zuster open met een baby in de armen, dus dat was wat, dat kun je wel nagaan. Hebben we een tijdje met zijn drieën op bed zitten huilen en waren we ontzettend blij dat we elkaar weer hadden." Want Hannie en Jaap waren intussen ook teruggekeerd uit Zwitserland en de baby, dat was Albert, die begin januari 1945 was geboren in Vevey.

Links: Pontanusstraat 27, achtertuin, 1945 of 1946; Yvonne in Terwinselen kort na de bevrijding met een soldaat uit Canada en met Bep.

Hannie, Jaap en de kleine Albert bleven in of later in de buurt van Nijmegen wonen, Yvonne verhuisde naar Amsterdam. Zij kreeg er twee kinderen.

De krachtsinspanning om enig rechtsherstel te krijgen

In de erop volgende jaren spant met name Jaap zich in om enige vorm van rechtsherstel te krijgen.⁷⁶ Hij wordt benoemd tot bewindvoerder, om op te treden namens de afwezige ouders van Yvonne en Hannie, op 8 augustus 1945. Op 18 oktober 1946 krijgen zij bericht van het Afdelingsbureau Concentratiekampen van het Rode Kruis met de bevestiging dat dezen inderdaad naar Auschwitz zijn overgebracht en daar zijn vermoord. In 1948 is er door de notaris Roodvoets een Verklaring van Erfrecht opgesteld. Desondanks is de akte van overlijden nog niet opgemaakt, dit zal pas gebeuren in 1952. In de tussentijd beginnen de moeilijkheden. Het pand aan de Grote Markt wordt vanaf kort na de bevrijding gehuurd door de horecaexploitant Selbach, die de huur betaalt aan Van Meteren, de Beheerder over het vermogen van Rits. De beheerder gebruikt de huuropbrengst om de schulden van Rits af te lossen. Intussen hebben Jaap, Hannie en Yvonne erg weinig geld om rond te komen: Yvonne doet een studie en Jaap en Hannie moeten ook nog schulden van tenminste f 2.000

⁷⁶ Stukken vooral in Nationaal Archief, NBI, inv.nr.122833, Levitus. Zie ook stukken over de procedure Rechtsherstel; De Jong vs. Rits, Nationaal Archief, dossier Raad voor Rechtsherstel, 14.475.

afbetalen die zij tijdens het verblijf in Zwitserland maakten. Jacob en Leentje hadden voor en tijdens de vlucht ook schulden gemaakt; zij leenden f 1000 van (bakkerij) Ditters en onbekende bedragen van Kautz (in Brussel) en van Libert. De (voorlopige) erfgenamen innen de huren overigens weer vanaf 30 november 1947.

Het door Rits via Claase van de NGV gekochte pand had een waarde van ca. f 50.000. Rits nam er een hypotheek op bij de Arbeidershypotheekbank van f 17.000.

De partijen staan enkele malen tegenover elkaar bij de Raad voor het Rechtsherstel. Een punt waarop Jaap daarbij steeds hamert is, dat de zaak grondig verbouwd en gesloopt is toen Rits er woonde en het exploiteerde. Rits stelt daartegenover dat het pand juist in waarde is gestegen door er een café in plaats van een bakkerij van te maken, eraan voorbij gaande dat hij daar natuurlijk helemaal niet over gaat.

Al met al wordt er geprocedeerd en gecorrespondeerd tot in 1953. De banketbakkerij is er niet meer gekomen en ook de meeste bezittingen zijn nooit meer teruggevonden.

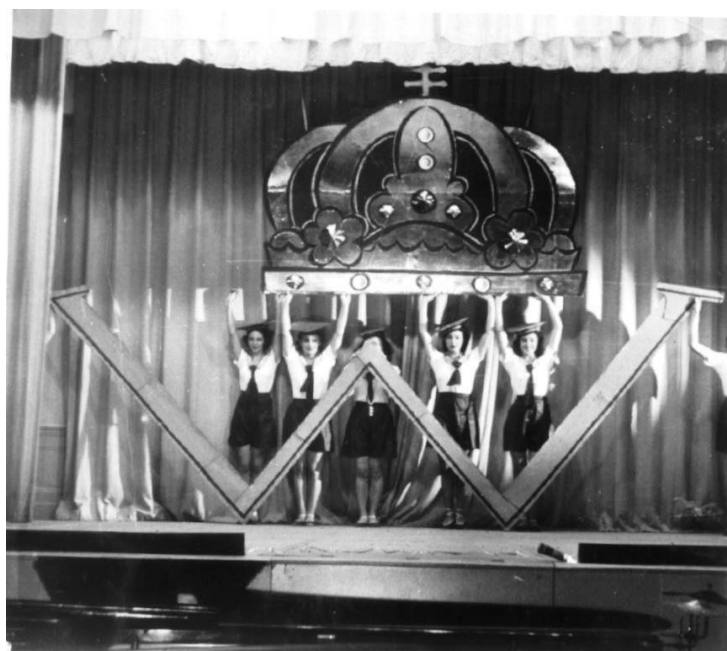

Hannie en Yvonne, kort na de oorlog.

BIJLAGE 1: FOTO'S

Nog een klassenfoto van de Nutsschool; Yvonne in geruite jurk.

Hannie in de revue

Jaap ziek in Zwitserland

Bus
 Amey & Julie
 Amey
 Chab
 Beulet

~~7.20 met Amey~~
~~7.11~~
 Bus Amey Julie
 Halte Abe de Pommier weg rechts
 naar boven om Beaumont heen door
 de vele rechtshoeken Mont
 s Elève rechter hand tot een voorby
 Borey = Brein

by Brein recht beneden zie ligge
 Heyrie
 Hoogspannings kabel rechtshoeken
 over spoorlijn over route national
 dwars oversteeken
 In de witte rookering's buize
 in de zelfde richting en Bosch daar
 op aan lopen
 Eerst 1 weg
 de 2e en 3e weg
 derde weg by Breine over

Tekst bij vluchtroute van Lyon naar Zwitserland

Jacob Levitus

Hannie en Jaap en vier andere vluchtelingen in Zwitserland

Deze foto is waarschijnlijk in de lunchroom genomen, maar we zijn hiervan niet zeker. Het is de vijfde dag van Chanoeka, het Joodse feest van de lichtjes, dat acht dagen duurt. We zien een Chanoekia, een kandelaar met negen armen. We herkennen weinig mensen, we zouden de foto handmatig met vele andere foto's moeten vergelijken. Vooraan in het midden zit Alexander Salomons, de rabbijn, en naast hem waarschijnlijk zijn vrouw Roosje Hes. Zeker is dat Louise (Wies) Frank (achter de kandelaar) en haar man Lodewijk Dietvors (achter haar) op de foto staan. Daarom zou je kunnen vermoeden dat verwanten van de familie Frank de bijeenkomst organiseerden.

Wat er zeker op wijst dat de foto mogelijk in de lunchroom is genomen, is het feit dat bij gelegenheid van de opening van de zaak in juli 1921 de plaatselijke kranten een lovende beschrijving gaven van de inrichting. Die was, zo werd geschreven, smaakvol, met lambriseringen, gobelin-imitaties op de muren en mooie wandlampen.⁷⁷

⁷⁷ De foto komt uit de door Boudewijn Otten beheerde nalatenschap van zijn grootmoeder, Aleida Frank. Boudewijn herkent wel Lodewijk en Louise, maar de anderen ook niet. De aanwezigheid van hen beiden zou voorzichtig kunnen wijzen op een bijeenkomst van meerdere verwanten Frank.

Yvonne en vriendin Ansjie, de strenge 1939-1940

Yvonne, Montessorikleuterschool, Burchtstraat

Yvonne met twee vriendjes, "Wijnand en Jan", Vossenlaan, waarschijnlijk 1941

Hannie, Jaap en Yvonne, Vossenlaan 28, 1941

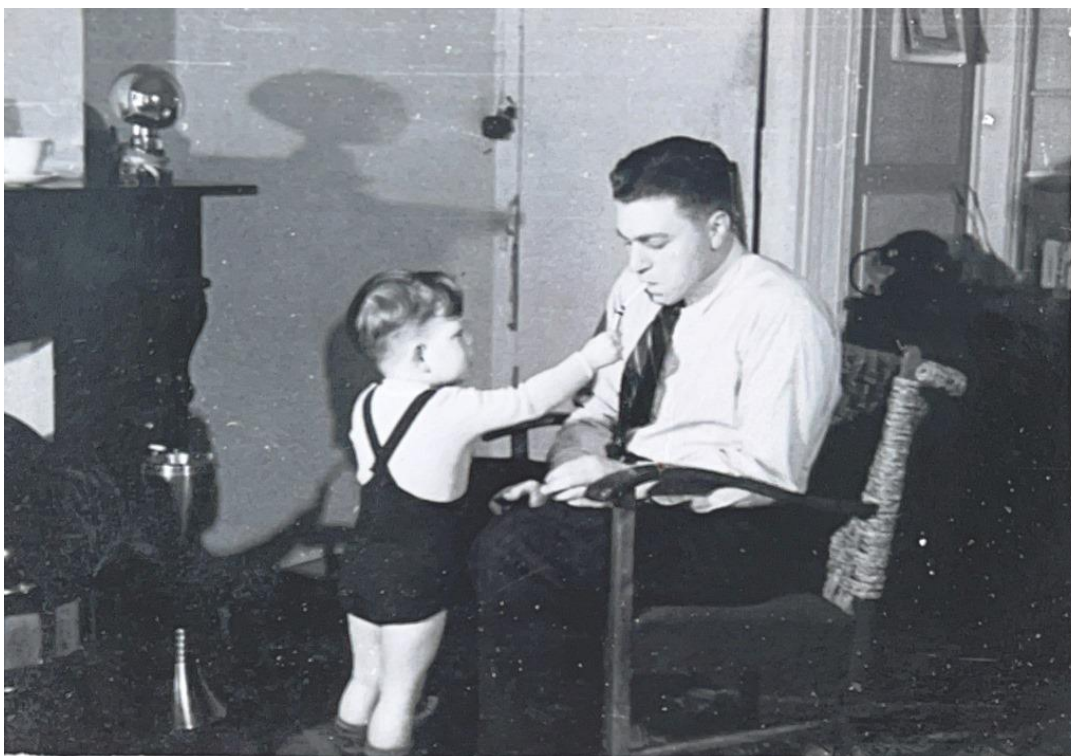
Yvonne, waarschijnlijk in Kronenburgerpark

Uitzicht vanuit hun raam op de Grote Markt; met o.a. de V&D, de HEMA, de modezaak Boers; dan de Augustijnenstraat linksaf, de Stikke Hezelstraat; de Bata en Fongers rijwielen.

Hannie en Jaap terug in Nijmegen, Pontanusstraat 27. Na terugkeer uit Zwitserland gingen zij er wonen, net als Yvonne. Eerder keerden naar hun ouderlijk huis terug na de onderduik gingen Paul Vyth en Elly de Wijze met hun dochter Tekla, na strubbelingen met de NSB'ers die tijdens de oorlog het pand hadden gekocht van het ANBO, waarvan B. Claase (wonend op de hoek op de Van Spaenstraat) directeur was. De NSB'ers waren J.M. Tesser, (Rijks)straatweg 46, Ubbergen en W.A. Peters, (Oude) Dukenburgseweg 20. Deze eigenaren woonden er overigens niet zelf, maar ze hadden het pand verhuurd aan achtereenvolgens: het paar Popke Veenstra (hoofd bijzondere school) en Sijske van der Lende, het paar Cornelis Doorduijn (3 april 1905; gemeentesecretaris) en Tsjitske Weringa en daarna nog Johannes Hanisch met daarbij nog onderhuurders en 'dienstboden'. Niet alleen Paul en Elly gingen er wonen (en hun tweede dochter Kitty werd er geboren) maar ook haar broer Louis, die terugkeerde uit KL Auschwitz. Ook Kitty, de zus van Louis en Elly, heeft er even gewoond. Haar man Leo Kok was net na de bevrijding in Kamp Ebensee was bezweken; Kitty zelf keerde terug uit Kamp Theresienstadt. Van allen, behalve van Jaap, waren de ouders vermoord.

Albert en Jaap, 1946, Pontanusstraat 27

Ook Elly de Wijze en Paul Vyth keerden met hun dochter Thekla terug naar Pontanusstraat 27. Deze foto van hen is waarschijnlijk daar genomen.

Zandvoort

Yvonne; ergens in de Benedenstad?

Lena, Hannie en Yvonne; hotel Belvédère in Zandvoort

Yvonne met onbekend

Yvonne met klasgenoten, onbekend waar, hoogstwaarschijnlijk bij de Nutsschool, Hertogplein

Een van de Duitse vluchtelingen, Heimi Berkowitz; waarschijnlijk dan Heinrich Berkowicz, geb. 21 juni 1924. Hij en zijn zussen vluchtten inderdaad volgens onze gegevens eind januari 1939. Hij vluchtte verder naar Engeland, maar zijn zussen werden gedeporteerd. Zie de Namenlijst op deze (onder 'Wie').

Onderduikgevers, familie Wijnbelt; foto van iets na de bevrijding

Wellicht de laatste foto van Leentje: Vossenlaan 28, 9 april 1942

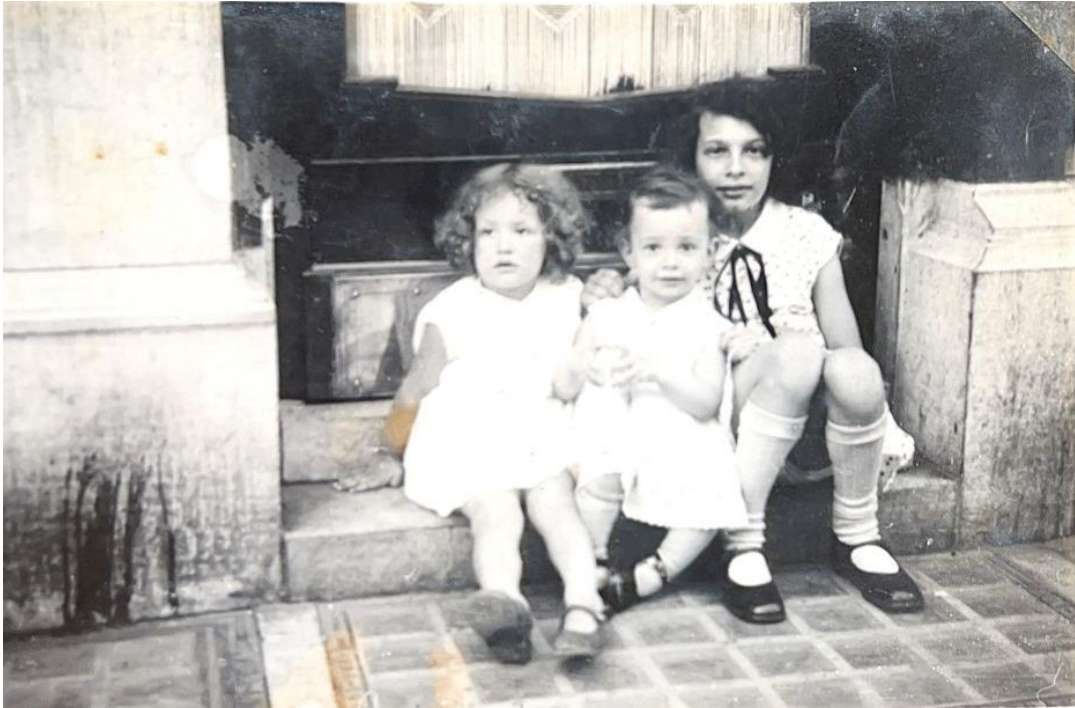
Hannie en Yvonne 1941, Vossenlaan

Yvonne, 'op het terras met Rie'; foto genomen voor hotel-restaurant-café De Pauw (nu: Atlanta)

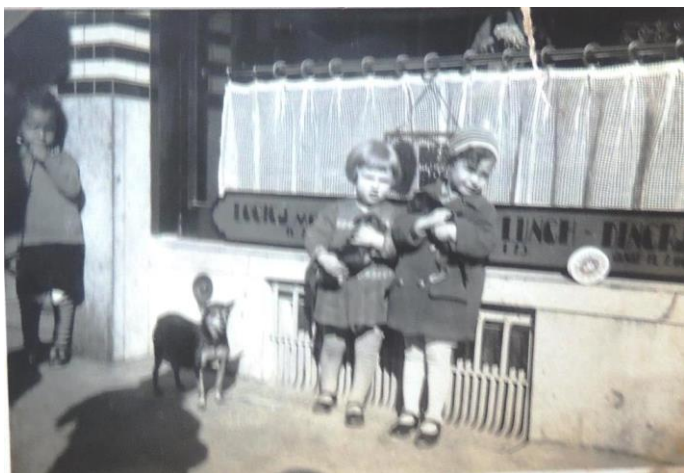
Lena en dochter Yvonne, Vossenlaan

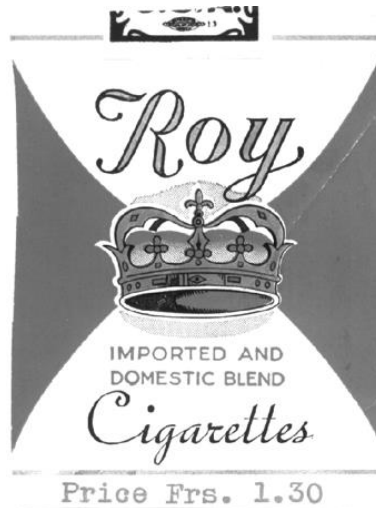
Hannie, Yvonne en onbekend, waarschijnlijk achterplaatsje Grote Markt

Yvonne en Hannie

Grote Markt

Invitation

pour la
Réunion de bienfaisance
avec Tombola et Cabaret

EN FAVEUR DES RÉFUGIÉS DE LA RÉGION
VEVY - MONTEUX - BEX

organisée par la Communauté Israélite de Vevy-
Monteux

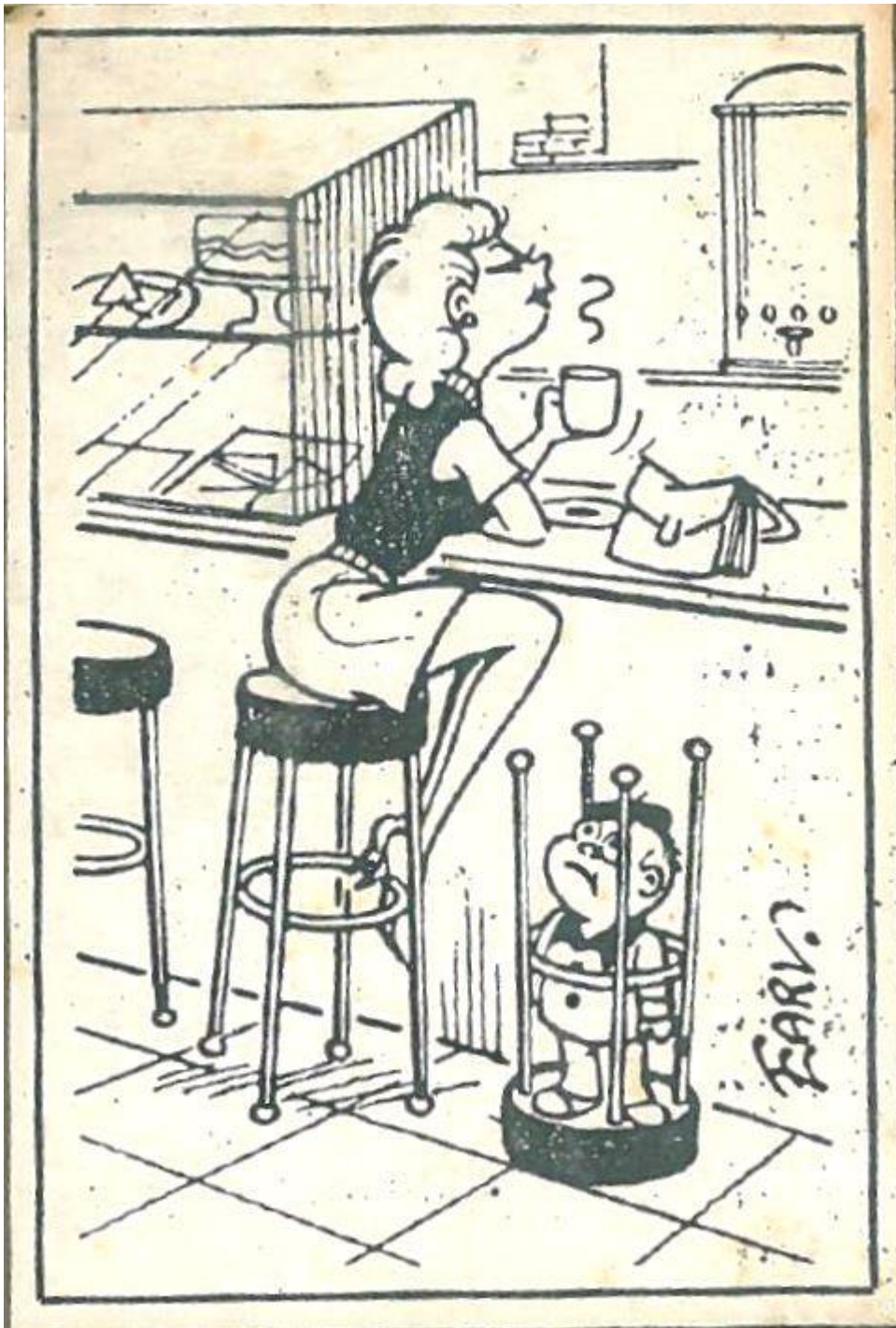
**Dimanche le 21 Février, à 14 h.,
à Montreux, Hôtel Suisse**

ENTRÉE : Fr. 1.—. Taxe municipale comprise

Moeder van Jaap, Johanna Bronkhorst

Hannie Levitus

Reclame voor de zaak; genieten zonder last

BEZOEKT TE NIJMEGEN

GROOTE MARKT 37

(HALTE TRAM)

LUNCHROOM LEVITUS

(ELECTR. BANKETBAKKERIJ)

IN DE LUNCHROOM IS
PLAATS VOOR

60

PERSONEN

VOOR SCHOLEN OF CLUBS
EXTRA VOORDEELIG TARIEF

ZEER VOORDEELIG ADRES VOOR ALLE

CHOCOLADE EN SUIKERWERKEN

GS/X

SECTION DES
BERNE

Section
des réfugiés
FM SUISSE

Handteekening:
Signature: *H. de Jong-Lewin*

Laatste woonplaats in Nederland: *Nijmegen*
Dernier domicile aux Pays-Bas:

Bijzondere opmerkingen: *geene*
Particularités:

Verblijfplaats in Zwitserland: Lieu de séjour en Suisse:	Sinds: Depuis
<i>Cause Hotel Maria</i>	<i>26-10-42</i>

Zwitserse identiteitskaart Hannie

BIJLAGE 2: BRIEFKAARTEN VANUIT DE ONDERDUIK

Wij geven hieronder een selectie weer van kopieën van de briefkaarten die Jacob, Lena en Yvonne schreven vanuit de onderduik naar Hannie en Jaap in Zwitserland. De inhoud van de briefkaarten mag oppervlakkig lijken, vaak lijkt het te gaan over koetjes en kalfjes. Maar in bijna iedere kaart – we hebben hier scans van veel meer kaarten – zit wel een boodschap. Iedere kaart werd gecontroleerd door de censuur, aangeduid met een stempel: ‘Geprüft Oberkommando der Wehrmacht’. Jacob en Leni gebruiken de namen Henk en Leen, Yvonne gebruikt de naam Lous of Lousje. Jaap heet vaak, later niet meer, J. Scheurman of Scheurmann.

Opvallend is natuurlijk steeds de keuze voor een afzenderadres. Met Antonia Faassen, kennelijk een vriendin van de familie, waren hierover afspraken gemaakt.

Bijna onderaan staan ook nog twee met ‘Tonnie’ ondertekende briefkaarten van Jan van Gaalen of van zijn vrouw Cornelia Apeldoorn - dat is niet duidelijk - geschreven na de arrestatie van Jacob en Lena. We hebben één kaart uit de periode dat zij alle drie zaten ondergedoken op de Van Goorstraat, maar die staat al afgedrukt in het artikel hierboven, evenals de kaart van Jacob en Lena vanuit Kamp Westerbork.

De post retour is uiteraard niet teruggevonden. Voor de receptie van de kaarten, zie ook in bovenstaand artikel, vooral waar wij citeren uit het dagboek van Hannie en Jaap.

We drukken van een kaart steeds eerst de schrijfszijde af en dan de adreszijde.

1.

Nijmegen 26-1-43
 Lieve kinderen!
 We vinden het heel
 prettig te vernemen dat
 jullie het kerstcadeau
 ontvangen hebben. Ik hoop
 zeker alles goed van je.
 We hebben nu gelukkig
 een goed huis gevonden
 het kon niet mooier en
 beter licht en lucht
 en gezellig nu het werd
 tijd hoor, maar zijn nu
 tevreden en gezond. Ook
 het kind is uit logeren
 en zeer tevreden. En hoe
 maken jullie het? 2 pruden
 graag iets willen horen
 van Ben en Henk en
 is het bij jullie ook zo
 mooi weer? en doen
 jullie veel van sport
 Bone Jan maakt het

Nijmegen 26 januari 1943: "We hebben nu gelukkig een goed huis gevonden. Het kon niet mooier en beter licht en lucht en gezellig. Nu het werd tijd hoor, maar zijn nu tevreden en gezond. Ook het kind is uit logeren en zeer tevreden. En hoe (...)" [het kind uit logeren = Yvonne is naar een ander onderduikadres gegaan].

Ontvangen 9 februari 1943; J. Willems Schaik Matton 5

2.

Nymegen 1 Mer 43

Lieve Familie!

U heeft zeker mijn
 vorig schrijven ontvangen
 Met graagte had ik
 antwoordt. We maken
 het nu byzonder goed
 met zo'n mooi huis
 en gezellig hooi. Lousje
 maakt het ook heel
 goed 't is wel ver waar
 oom Jan zijn Baas
 woonde van de Overhem
 den. En hoe gaat het
 met u ?? is Drouwe
 gezond? we horen zoo
 theemaal niets Lieve
 Familie. we wenschen
 heel veel alle beste hooi
 en veel liefs en oom

"Lousje maakt het ook heel goed. 't is wel ver, waar oom Jan zijn baas woonde van de overhemden." [Lousje = Yvonne nu bij Kerkrade; oom Jan van de overhemden: kennelijk krijgen Jaap en Hannie zo een idee waar Yvonne zit]

1 Maart 1943; ontvangen 15 maart, antwoord 17 maart; afzender Hendrik Hoogersstraat 7, mej. A. Vaassen

3. (alleen schrijfsijde)

8 Maart 43

Lieve Familie!

Uw brief van 22/ontvangen en
 verheugden mij ons zeer. Wilt u
 vragen van uitgeh. kunnen we met
 Blij de horen jullie met de vacantis
 2 van schik hebben en zoo bruin
 zijn-hoelung hebben jullie vacantis
 Louisa maakt het ook heel goed
 en ik weet niet of ze jullie schrijft
 4 kind is erg lief en helpt al
 flink daar in de huishouding
 omme van. Bij 4 zijn de eerste clommen
 ze geloofd het misschien niet maar
 het is zoo rond met van 10 rocht
 4 Tony. Hanneke 4 jaar is al weg en
 4 Is hier een spoot hier wel heel
 werkt in smogens dat ik de huishou
 2 slaapt kammer koffiezet omme Henk
 en oden stuyken stoppen en naaien
 werkt genadig deys met beginnen
 we schoon te maken. Het beke
 is nog niet geboren en kan ik
 nu niet. Hier weten daar ze
 dege met naar straat zijn verhuurd
 maar als 1 kind geboren is, zal
 ik het schrijven. Leene nu zal
 om Henk bijhouden blijft de vader
 zoo in jullie Model Hanneke
 2. horen van jullie Dag hoor.

8 Maart 1943 Leentje aan Hannie en Jaap; nu zal Henk (= Jacob Levitus) bijschrijven

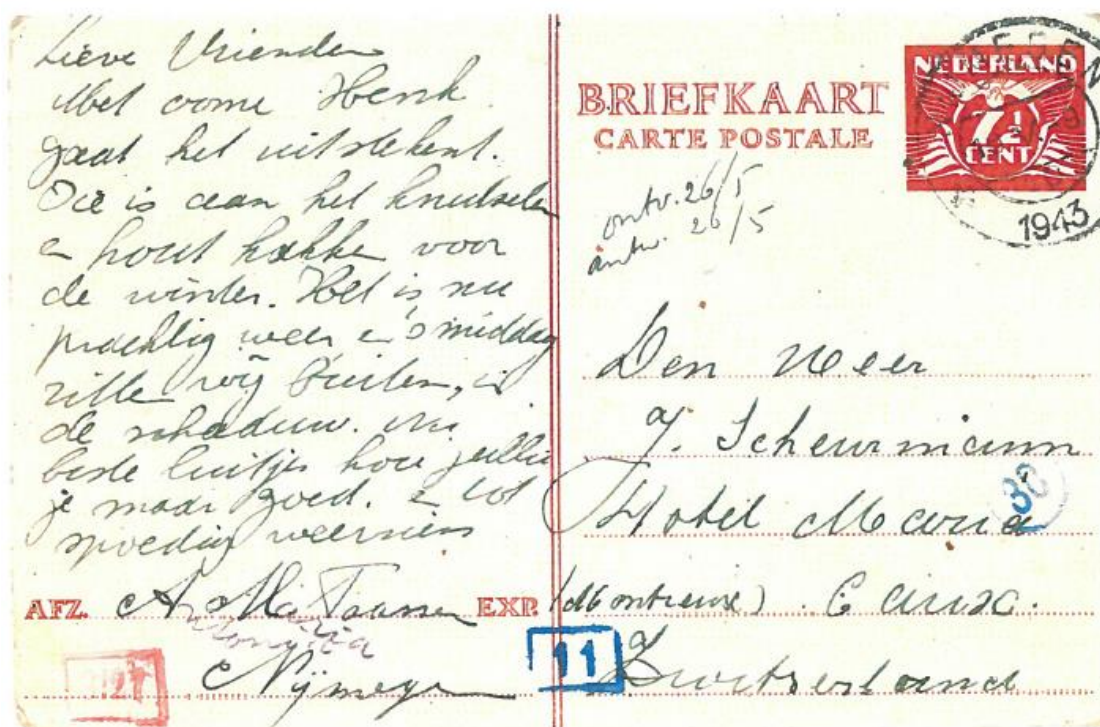
4.

14/5 43

Lieve Tante Hanna!

Uw kaart van 29/4 ontving
 en hoop u in dien tijd iets
 van ons gehoord te hebben.
 Blij te horen u gezond bent
 en wat fijn u vinden met
 Paschen zo prettig zijn met
 geworst eest Lousje gaat
 het goed ze heeft aan u
 geschreven haar moeder
 krijgt volgens maandel als
 bebe ze is lief en clapper.
 we zijn niet lui met schrijven
 pye. Thien nu ook heel
 lief heeft. Tante hoe een
 klein haat die zijden broek
 want u een badpak van
 heeft gemaakt. Gewenst
 ik eindelijk wo. kunnen
 van beide u Tante T.

14 Mei 1943: "Met Lousje gaat het goed, ze heeft aan U geschreven. Haar moeder krijgt volgend maand haar bebe." [Yvonne maakt het goed. Mevr. Wijnbelt, de onderduikgeefster, krijgt een baby]

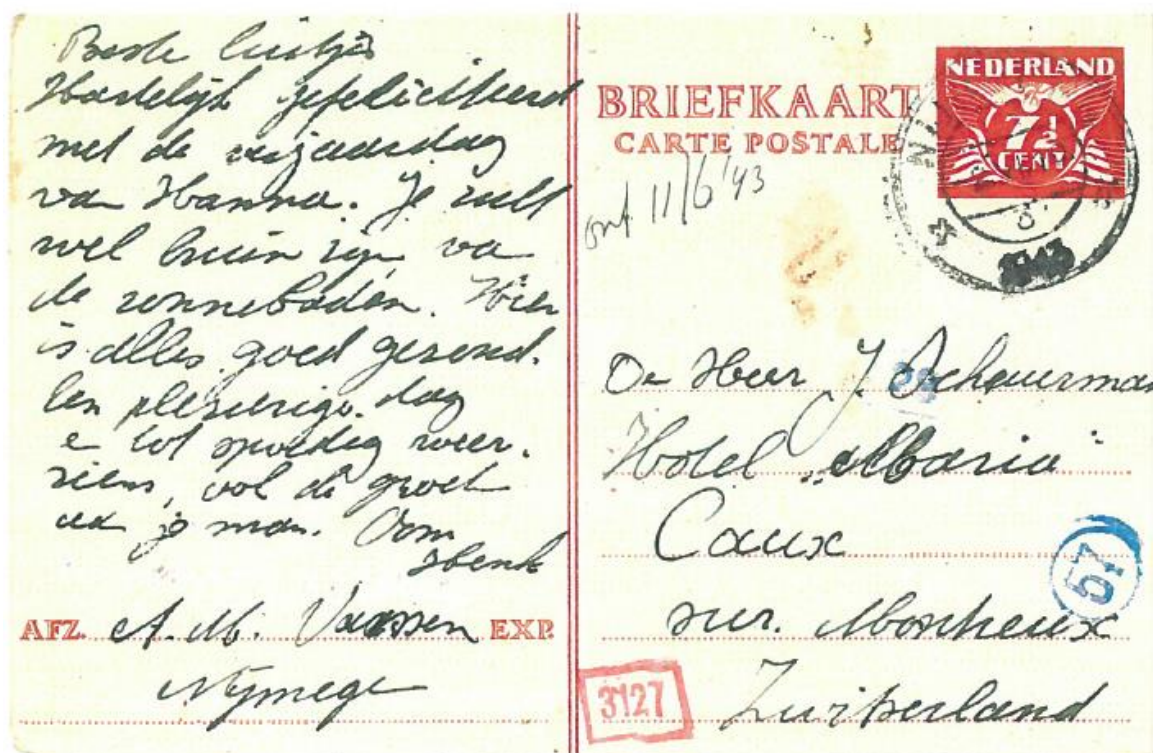

Ontvangen 26 mei 1943. "Met oom Henk gaat het uitstekend. Die is aan het knutselen en hout hakken voor de winter."

5.

In'n lieve Tante Hanna!
 U mooie kaart ontvingen
 en wil U en U man nu
 eerst van hard gelukwensen
 met U geboortedag en
 hoop U die dag nog vele
 jaren lang te beleven
 moakt U 't goed? en
 van van U ook? ik
 stuur U ook de ver-
 jaardagskousen hoo-
 en neef breng U also?
 Lieve Tante Jo haar
 zuster is overleden 34 jaar
 erg hè ze had alles wel
 En nu een prettige
 dag gewenscht en het
 liefstom u te geven
 . Steekje Lieve

"Lieve tante Jo haar zuster is overleden, 34 jaar, erg hè." [= ?]

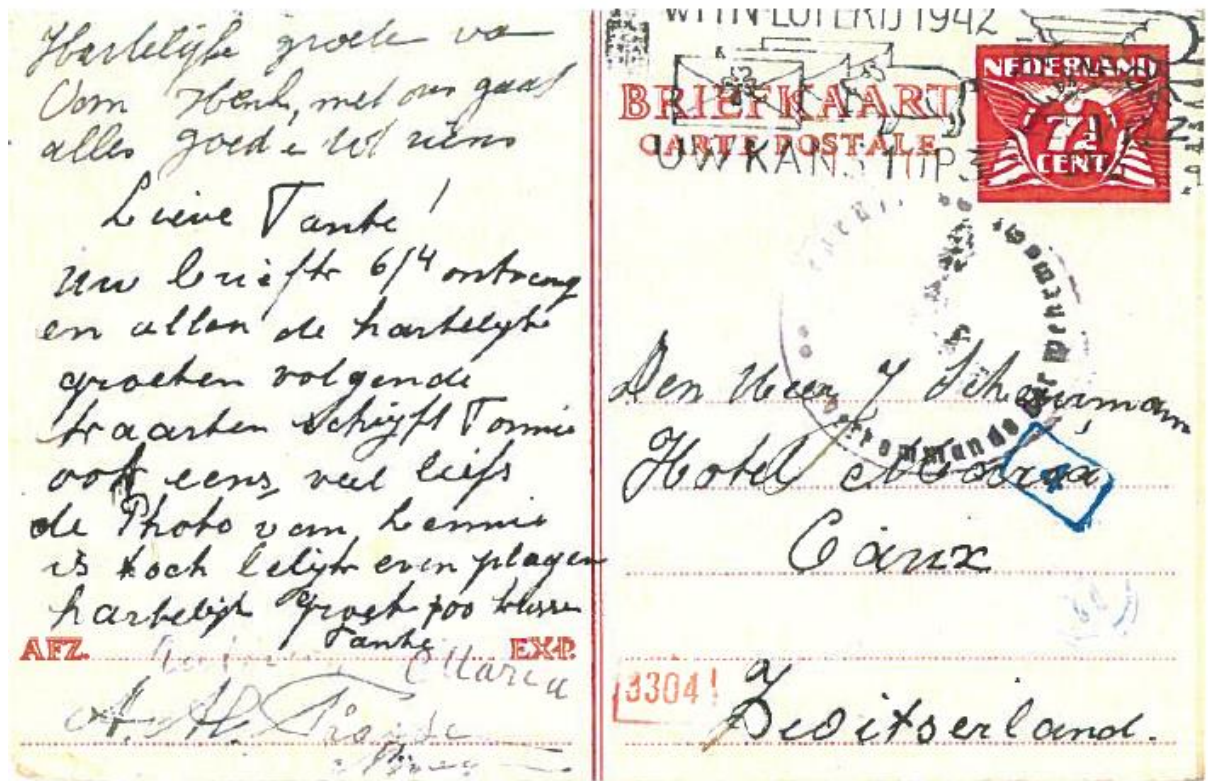

Ontvangen 11 juni 1943 [briefkaart zonder stempel; afzender A. M. Vaassen]

6. Van de volgende kaart is de schrijfszijde beschreven door Yvonne. Aannemelijk is dat Wim, de zoon van Van Gaalen, naar zijn zus in Terwinselen ging en vervolgens de beschreven kaart mee terugnam naar Nijmegen.

Lieve Hennie en Jan.
 Jullie kaarten heb ik gelezen en
 was heel blij te horen, dat jullie het
 zo goed maken. Het mij gaat het ook
 heel goed. Ik help veel in de huis-
 houding, omdat Tante Dien nu al over
 9 weken haar 1^e baby krijgt. Dat vind ik
 reuze leuk. Het heetje staat al klaar
 bij Jan. ik heb voor enige weken terug
 in de Limburgse land gelezen, dat
 Hen gekroond is, wie zij dat? Hen
 en zijn vrouw kan ik niet veel op-
 zoeken, want de reis is te ver. Maar
 ik schrijf ze af en toe. Het is hier
 heerlijk weer. zo warm en de bomen
 staan prachtig in bloei. maar dat
 het ook bij jullie ook wel warm zijn
 nu lieverd. heel veel kusjes en
 Groeten van de zijk. Dag.

Kaart van Yvonne aan Hannie. "Ik help veel in de huishouding, omdat tante Dien nu al over 9 weken haar eerste baby krijgt. Dat vind ik reuze leuk. (...) Henk en zijn vrouw kan ik niet veel opzoeken, want de reis is te ver."

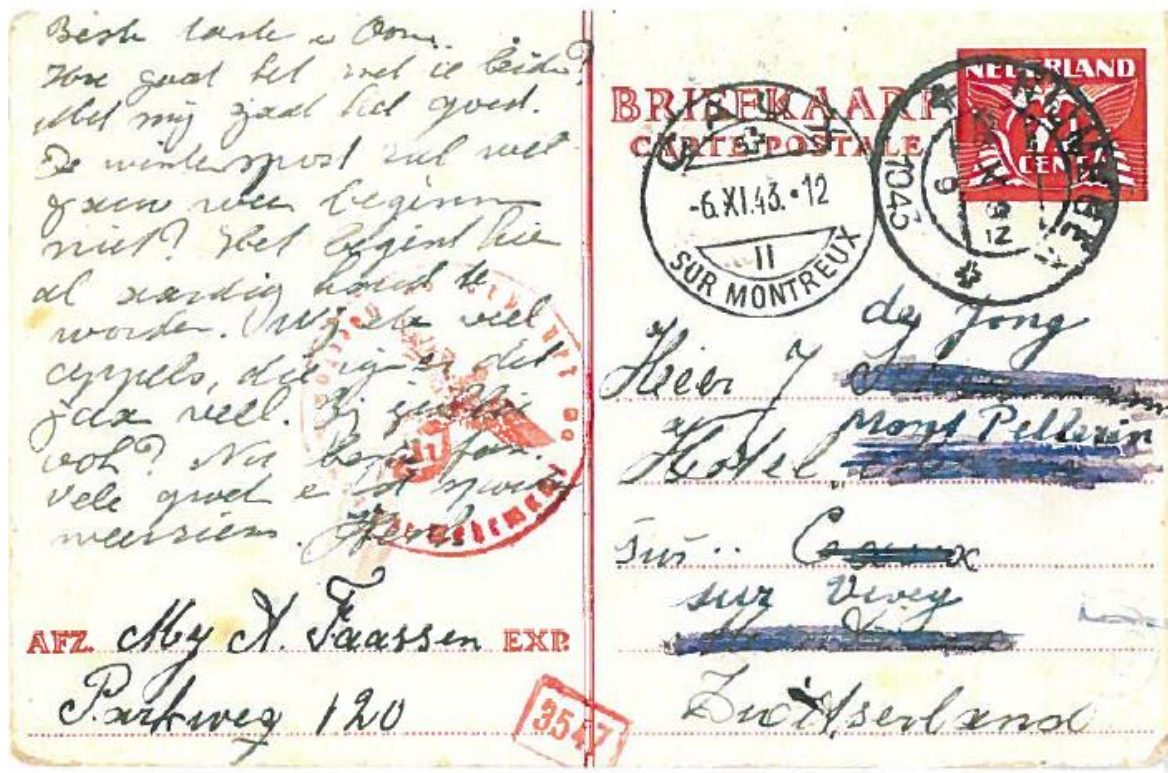

Poststempel Nijmegen; afzender A.H. Faassen

7.

25 Oct
 mijn lieve Tante Hanna in 't
 We hebben zo veel en niets
 meer van u gehoord. en nu
 wil ik u bidden me eens
 eens schrijven. gaat het u
 goed? doet Leuk erin nu
 getrouwt is he? en zo
 in dit maats goed. Hoerje
 en lieve Tante is u
 vacante nog niet om?
 nu allerliefste bidden
 hoopen we eens gemoed
 als van u te horen
 De Vrijdag was niet
 prettig en nu bleef
 als alle kanten en
 vele goede streeke, hooft
 van de stad hooft

25 Oktober

Poststempel 6 november 1943; Schuurman vervangen door De Jong. Heel aannemelijk is dat de naam Scheurmann door De Jong vervangen is in het hotel in Caux; zij moesten immers de kaart doorsturen naar het nieuwe adres in Vevey. Afzender Parkweg 120.

8. Weer een kaart van Yvonne aan Hannie en Jaap; van deze kaart hier alleen de schrijfsijde.

Lieve Hanne en Jaap
 Hoe gaat het met jullie?
 Jullie laatste briefkaart heb ik
 gekregen. Ik spijt mij dat
 ik Hanna met haar verjaardag
 niet gefeliciteerd heb. Maar
 dat doe ik dan nu maar. Een
 dikke kus ervoor hoor. Ik heb het
 nu ook drukker gekregen nu de
 baby er is. Ik heb ook een schijfje.
 Bij de geboorte woog het 9 pond en
 nu 12 pond. In het begin was het
 een hele verzorging, maar het is
 nu een flinke baby geworden.
 Gouden kuiltjes heeft ze. Henk
 en zijn vrouw zouden ook graag
 willen dat ik ans kwam.

27 Oktober 1943. "Jullie laatste briefkaart heb ik gekregen (...) Ik heb het nu ook drukker gekregen nu de baby er is. Bij de geboorte woog het 9 pond en nu 12 pond (...) Henk en zijn vrouw zouden ook graag willen dat ik eens kwam. Ik ben er nu al in geen negen maanden naar toe geweest. Maar de reis is ook zo lang (...)." Van Lousje = Yvonne aan Hannie; ook groet van Leentje.

9.

4 Nov.
 Mijn lieve Tante Hanna en
 oom!
 Ik heb misschien de brief
 van Lousje reeds ontvangen
 en ik heb het hebben me ook
 ontvangen en Tante blij te
 lezen is het goed maakt en
 alleen aan t'werk bent en
 om van ook. Wat voor werk
 doet u? nog altijd in de hout
 zagerij of niet meer? Lousje
 haar vader en moeder wonen
 vijf dagen hier met de Bébé
 Rood haar heeft ze Lous ging uit
 logeren en trof ook tante aan
 van oom Jan. Lieve Lousje wat
 ze veel te schrijven hebben. Hanna
 wilt er een paar vollen hemden
 meer breien? was de vacantie
 prettig. Lieve beiden om het
 schijft bij en Fannie gaat
 misschien weer verhuizen
 beiden omhelst u
 Jansen van Tante Lousje

7 November 1943: "Wat voor werk doet u. Nog altijd in de houtzagerij? Lousje haar vader en moeder wonen vijf dagen hier met de bébé. Rood haar heeft ze. Lous ging uit logeren en trof ook (?) aan van oom Jan. (...) Fannie gaat misschien weer verhuizen (...)." Jaap moest inderdaad enige tijd hout hakken en zagen in Zwitserland, later werkte hij ook even in een keuken.

Henk: "Beste vrienden, zoo je ziet zijn wij nog springlevend en maken het goed. Het is hier slecht weer. Ik heb deze week een goede dag gehad en wat verdiend. Ik had het hard nodig. Kan iedere dag nog 1 sigaar roken, niet veel hè maar ik heb niet meer." Mej. A. Faassen, Parkweg 120. Antonia Faassen woonde daar inderdaad enige tijd.

10. Volgende kaart alleen schrijfsijde weergegeven.

Lieve Vrienden 2/2 1944
 Alweer een heel tijd
 dat we iets van jullie hebben
 gehoord. 'ij' maak het goed, en
 hoorje ook. En hoe gaat het met
 jullie? hebben jullie het nog steeds
 druk? Nu ik kan de drukte wel
 af hoor; en heb nog nooit zoveel
 te lein getrokken. Komme jullie
 dere woensd weer naar Nym?
 En zal met niet veel meer
 gevallen zij bij jullie wel? Wie
 is nog niet gevallen. Niemand
 weet ik niet de schijn, loop tot
 goedig weersien te de vige hand
 je vriend of bent.

Lieve Vrienden.
 Hoe gaat het met u beide
 is? bij u voor zachte winter
 geen sneeuw of koude gehad.
 We weten al heel weinig nieuws
 van de vige gade berichten.
 de markt een poppentoneel
 maar lucifer doog is ook mijn koning

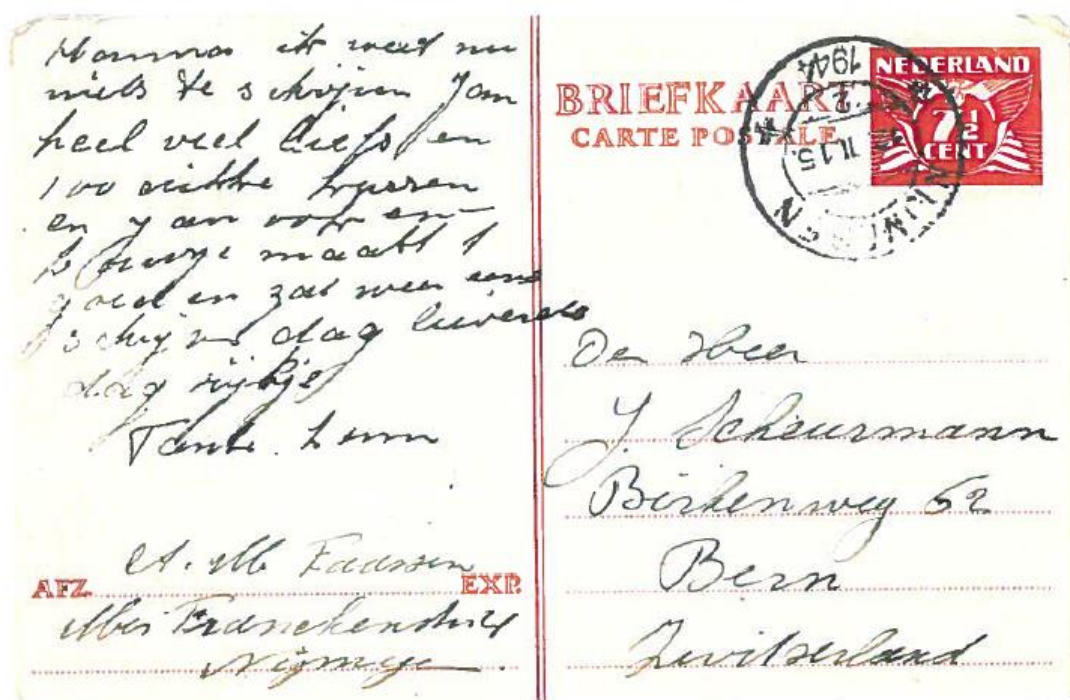
"Hebben jullie het nog steeds druk? Nu ik kan de drukte wel af hoor; en heb nog nooit zoveel de lein
 getrokken." 2 februari 1944

11. De volgende kaart is de laatste die vanuit de onderduik is geschreven en wel op de dag vóór de arrestatie. Vanuit Kamp Westerbork konden uiteraard geen kaarten geschreven worden aan Hannie en aan Jaap en al helemaal niet aan Yvonne.

Nijmegen 12/2 '44
 Beste Yvonne
 We hebben weer lang niets
 van jullie gehoord, hoe komt
 dat? Hier is alles goed, e hoop
 dat het bij jullie het zelfde mag
 zijn. Hier is het helemaal geen
 winter geweest, en nu is het
 precies lente. Voordelig met
 het stoken. Doen jullie veel aan
 de wintersport? Heeft Jan het
 nog steeds druk met de keuken?
 Lousje heeft een prachtige kinder-
 kamer gemaakt, voor de baby-
 te spelen, als ze iets groter is
 natuurlijk. Alles wordt Lousje
 te klein, ook haar schoenen, en
 dat valt niet mee. Na beste
 liefje vele groeten en tot opwachting
 weerrin denk.
 Lieve Yvonne!
 Over een paar maanden
 wat een mooie winter he?

12 februari 1944 (één dag voor de arrestatie)

“Hier is het helemaal geen winter geweest en nu is het precies lente. Voordelig met het stoken. Doen jullie veel aan de wintersport? Heeft Jan het nog steeds druk met de keuken? Lousje heeft een prachtige kinderkamer gemaakt voor de baby te spelen, als ze iets groter is natuurlijk.”

Afzender: A. Faassen, Mr. Franckenstraat 4. Antonia was inderdaad verhuisd.

Een vanuit Kamp Westerbork aan Jan Van Gaalen geschreven kaart staat in het artikel hierboven.

**TWEE KAARTEN VAN CORNELIA APELDOORN OF HAAR MAN
JOHANNES VAN GAALEN NA DE ARRESTATIE. DE KAARTEN WORDEN
ONDERTEKEND MET TONNIJ**

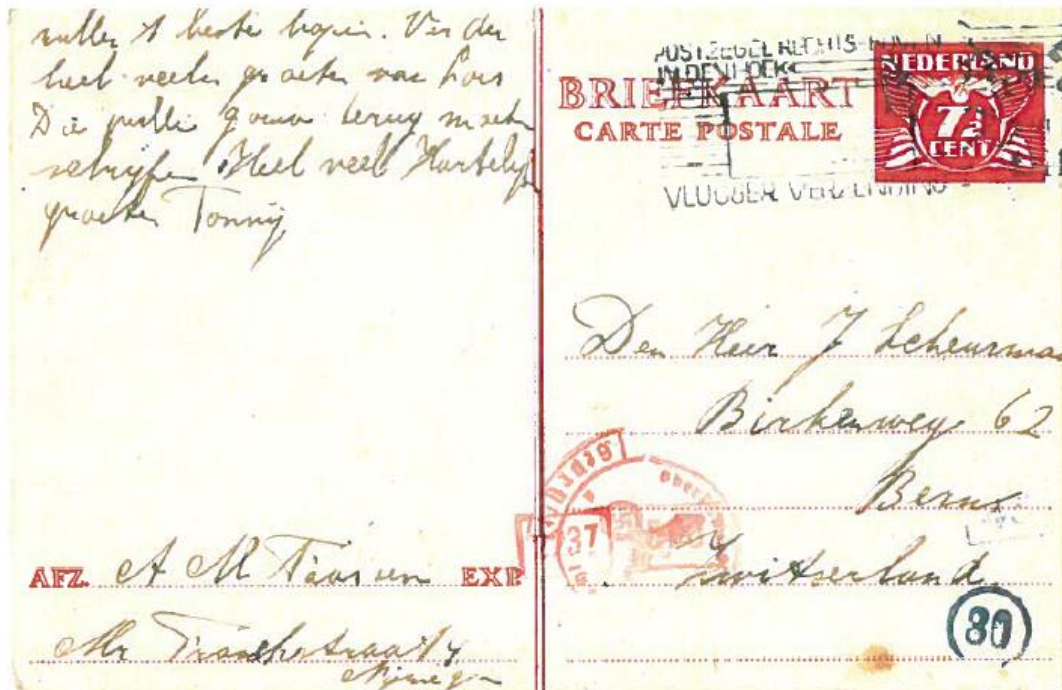
1.

16 Maart 1944

Beste Vrienden.

Al enkele kaarten van jullie
ontvangen en wil ik Lenie maar een
beantwoorden. Ten het lenie voor enkele
weken terug op reis moest. Gelukkig
tezamen met Henk. Een keer heb
een brief van ze gehad. Daar alles
goed is en 't reuze mee viel. Met
de vraag of ik de hartelijke groeten
aan jullie over wilde brengen. Ze hebben
veel kennissen ontmoet. Onder andere
ook nog de Buurman. en misschien
Fien ook wel. Doch gelukkig met Lous
nog alles goed. En is nog steeds
reuze flink. Ik begrijp dat dit
voor jullie ook niet meevalt. Maar
is beste hoop. Een geluk is dat
het niet zo koud meer is.
Want kleren dat was wel erg voor
Lenie. Vooral de jurken. En voor
Jan. en ga. wel voor of je wij

16 Maart 1944. "Omdat Lenie voor enkele weken terug op reis moest. Gelukkig tezamen met Henk. Een keer wel een brief van ze gehad. Daar alles goed is en 't reuze mee viel. Met de vraag of ik de hartelijke groeten aan jullie wilde overbrengen. Ze hebben veel kennissen ontmoet. Onder andere ook nog de buurman [nb: bedoeld moet zijn Alexander Busnac]. Misschien Fien ook wel [= Sophie de Jong ??]. (...) gelukkig met Lous nog alles goed. En is nog steeds reuze flink. Ik begrijp dat dit voor jullie ook niet meevalt. (...) Want kleren dat was wel erg voor Lenie. Vooral de jurken. (...)." Sophie was echter op 11 januari al gedeporteerd naar Bergen-Belsen.

2.

Nijmegen 17/3/44

Lieve Vrienden

Nogmaals breng ik jullie heel veel groeten en liefs van Leni en Henk over. Waar ik zoo juist bericht van kreeg door een ander dat dit hun laatste wens was voor de grote reis. Tante Leni was nog heel rustig en lief geweest. Ze hadden daar nu net anderhalve maand verbleven.

Lieve vrienden, hoop dat jullie het vooral toch heel goed mogen maken. Voor Lous is dat een goede troost. Ik hoop dat jullie gauw terug zullen schrijven.

Veel hartelijke groeten
Tonij

"Nogmaals breng ik jullie heel veel groeten en liefs van Leni en Henk over. Waar ik zoo juist bericht van kreeg door een ander dat dit hun laatste wens was voor de grote reis. Tante Leni was nog heel rustig en lief geweest. Ze hadden daar nu net anderhalve maand verbleven. Lieve vrienden, hoop dat jullie het vooral toch heel goed mogen maken. Voor Lous is dat een goede troost. Ik hoop (...) Tonij." [De grote reis = de deportatie van Kamp Westerbork naar Auschwitz]

KAART VAN YVONNE AAN HANNIE, 20 MAART 1944, hier alleen
schrijfszijde

20-3-'44.

Lieve Hanna, Jan en Yvonne.

Is al weer een tijdje geleden
dat ik jullie heb geschreven en
jullie's laatste kaart
hebben. Heten jullie het nog
ben? Wie ik ook hoor. Aan de
stom kon zijn dat ik niet en gister
woord. Is al al niet. Is je
verloofde al over Hen. Ik ben
al was wat grappig geweest, maar
ik weet. Anders dan paar dagen.
Wat heb dat Jan is goed. Hen
al Hen. Alleen je ook al Christian's
Jan? Met die kleine stukje
het ook hen goed. He is gisteren
ingezint. Maar er tot nu toe niet.
Lachig en geweest. Ik doe haar
nu 10 morgen in het bad en

20 Maart 1944, schrijfszijde

Yvonne met gebruik van haar echte naam, juni 1945

26-6-1945

Lieve Hanny en Jaan
en Bertje

Weer maar eens naar jullie
schrijven. Telkens ontvang
ik van jullie bericht, waarin
je vraagt om toch te schrij
ven, maar dat doe ik toch
heus. Ik heb al twee keer een
brief naar jullie gestuurd
met foto's. Dit is alles best.
Ik vond het toch zo fijn dat ik
Tante ben geworden. Het foto is
ook ontvongen. Het is schattig
Hans en ik laat het iedereen zien.
Gaaf bij jullie alles goed? Ik
volg een 2-jarige cursus voor
Tabelonderwijzers en heb ook al
Praktijk wat ik erg fijn vind.
Ik heb Nijmegen nog niet gezien.
Zien, omdat ik hoop in de maand
augustus heen te gaan. O ja
Hans ik heb een advertentie

"Hier is alles best. Ik vond het toch zo fijn dat ik tante ben geworden [NB: Albert, zoon van Hannie, is in januari geboren in Vevey]. (...) Ik heb Nijmegen nog niet gezien, maar ik hoop er de maand augustus heen te gaan. O ja Han, ik heb een advertentie (...)."

Een kaart Yvonne aan Hanne. Van Terwinselen aan Vevey. Niet haar eerste; 26 juni 1945. "Han schrijf nog niet naar tante Saar, ik zal het je wel vertellen. Veel familie van moeders kant is terug, ik kreeg bericht van oom Hijman, oom Hans en neef Jack uit Engeland."